

ARAŞTIRMA MAKALESİ | RESEARCH ARTICLE

İBN HALDUN'UN UMRAN İLMİ İLE AUGUSTE COMTE'UN
SOSYOLOJİSİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ*

Fatma ÇİÇEK

Arş. Gör. Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi,

fatmacicek@kilis.edu.tr

0000-0003-0356-2538

Atıf / Citation: ÇİÇEK, F. (2023). İbn Haldun'un Umran İlmî ile Auguste Comte'un sosyolojisinin karşılaştırmalı analizi, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, (İNİJOSS), 12(2), 327-351

<https://doi.org/10.54282/inijoss.1301270>

Öz:

Sosyoloji biliminin Comte tarafından pozitif bilimlerin metodolojisine uygun bir biçimde XIX. yüzyılda ilan edildiği düşüncesi, sosyoloji dünyası tarafından uzun yıllar boyunca tartışmasız kabul edilmiştir. Ancak yaygın kanının bu yönde olmasına karşın toplumsal varlık alanı, Comte'tan yüzlerce yıl önce İbn Haldun, Vico, Quetelet ve Montesquieu gibi birtakım simalar tarafından bilimsel temellerle incelenmiştir. Bu çalışmada, bahsedilen simalara kıyasla daha eski dönemde yaşamış olan ve sosyoloji tarihinde uzun yıllar boyunca göz ardı edilen İbn Haldun, sosyolojinin meşru kurucusu olarak kabul edilen Comte'la karşılaştırılmıştır. Bu çalışma, Comte'un sosyolojinin meşru kurucusu olduğu yönündeki yaygın argümanı tartışmaya açarak İbn Haldun'un alanda göz ardı edilen konumunu netleştirmeyi amaçlamaktadır. Sosyal gerçekliğe ilişkin daha eski köklerin mevcudiyetini göstermeye çalışan bu çalışmada İbn Haldun ve Comte'un biri XIV. yüzyılın ve diğeri ise XIX. yüzyılın tarihsel rengini taşıyan anlayışları; benzerlik ve farklılıkları açısından tarihsel karşılaştırma yöntemiyle incelenmiştir. Bu kapsamda kuramcı kimlikleri, toplumsal değişime ilişkin düşünceleri ve aile, devlet, ekonomi, din ve eğitim gibi sosyal yapıya dahil olan unsurları ele alma biçimleri üzerinden bir karşılaştırma yapılmıştır. Söz konusu kavramlar üzerinden öncü iki figürü karşılaştıran bu çalışma, sosyal gerçekliği konu edinen bilimin farklı tarihsel bağlamlarda meydana gelen doğuş sürecine ilişkin alanda var olan belirsizliğe dikkat çekmiş; ayrıca iki farklı coğrafya ve yüzyılda üretilen toplumsal argümanların çağın mantalitesini ve figürlerin kendi yaşamlarını yansıttığını bulgulamıştır. Sonuç olarak sosyal gerçekliği konu edinen bilimin kendi kulvarında ilerleyen Doğu ve Batı'daki serüvenini alanın kökleri üzerinden karşılaştıran bu çalışmanın, çok boyutlu tarihsel bir analize kapı aralaması açısından alana katkı sunması umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, Auguste Comte, Umran İlmî, Sosyal Fizik, Sosyal Gerçeklik, Değişim

* Bu makale "İbn Haldun ve Auguste Comte'un Sosyolojilerinin Karşılaştırmalı İncelemesi" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF IBN KHALDUN'S SCIENCE OF UMRAN AND AUGUSTE COMTE'S SOCIOLOGY

Abstract:

The idea that the science of sociology was announced by Comte in the 19th century in line with the methodology of the positive sciences has been undisputedly accepted by the world of sociology for many years. However, despite the widespread belief in this direction, the field of social existence was examined on scientific grounds by sociological figures such as Ibn Khaldun, Vico, Quetelet and Montesquieu hundreds of years before Comte. This study preferred Ibn Khaldun because he lived in an earlier period compared to other figures and was ignored for many years in the history of sociology, and compared him with Comte, who is claimed to be the legitimate founder of sociology. This study aims to clarify the neglected position of Ibn Khaldun in the field by discussing the widespread argument that Comte is the legitimate founder of the sociology. In this study which tries to show the existence of older roots related to social fact, the understanding of Ibn Khaldun and Comte, which has the historical color of the 14th and 19th centuries, is examined in terms of similarities and differences with the method of historical comparison. In this regard, a comparison has been made over their theorist identities, their thoughts on social change, and the way they deal with the elements included in the social structure such as family, state, economy, religion and education. This study, which compares the two pioneers through these concepts, drew attention to the uncertainty in the field of the emergence of the science dealing with social fact in different historical contexts. And this study also found that the social arguments produced in two different geographies and centuries reflect the mentality of the age and the lives of the figures. As a result, it is hoped that this study, which compares the adventure of the science, which deals with social fact, in the East and West, which progresses in its own lane, through the roots of the field, will contribute to the field in terms of opening the door to a multidimensional historical analysis.

Key words: İbn Khaldun, Auguste Comte, The Science of Umrans, Social Physics, Social Fact, Change

GİRİŞ

Sosyal gerçekliği konu edinen bilim dalının Doğu'daki ve Batı'daki kökleri bugüne kadar tekil düzlemde incelenmiştir. Bu tekillik, bilimin tarihsel köklerinin alanda yanlış konumlandırılmasına neden olmuştur. Söz konusu konumlandırma problemini merceğine alan bu araştırma; "sosyal gerçekliği ele alan bilim dalının tarihsel kökenleri nereye dayanmaktadır?" ana sorusu üzerine inşa edilmiştir. Bu sorudan hareketle yapılan ön incelemelerde, sosyal gerçekliği konu edinen diğer sımalara kıyasla, İbn Haldun'un metodolojik anlamda sınırları belirlenmiş bir bilim dalını kronolojik olarak daha önce ortaya koyduğu görülmüştür. Buna dayanarak araştırmamızda farklı zaman ve zeminlerde sosyal gerçekliği konu edinen bir bilim dalının iki kurucu siması olduğu görülen İbn Haldun ve Auguste Comte'un düşünsel mirasları tarihsel karşılaştırma yöntemiyle incelenmiştir. Bu bağlamda İbn Haldun'un XIV. yüzyılın tarihsel dokusu içinde "umran ilmi" adıyla, Comte'un ise XIX. yüzyılın sosyal dokusu içerisinde "sosyal fizik" adıyla toplumsal hayatın yasalarını keşfeden bir bilim dalının kurucusu olduğu görülmektedir. Sosyal gerçekliği merkeze alan her iki bilim dalının birbirleriyle olan benzerlikleri ve farklılıklarını ortaya koymaya çalışan bu araştırma, "yapı" ve "değişim" ana kavramları etrafında dönen makro sosyal argümanları Doğu ve Batı perspektiflerinden karşılaştırmalı olarak incelemektedir.

Sosyal gerçekliğin biri Batı, diğeri ise Doğu renginde olan iki farklı anlama biçimini Comte ve İbn Haldun özelinde ana hatlarıyla karşılaştıran bu araştırmanın temel amacı; sosyal gerçekliği konu edinen bilimin iki versiyonunu, içinde yaşanan yüzyılın ve kültürel atmosferin

şekillendirdiği sosyal bağlam içinde anlamaktır. Bu amaç doğrultusunda, beş yüz yıl ara ile iki farklı kültür ortamında iki farklı isimle tarih sahnesine çıkan sosyal gerçeklik; burada karşılaştırmalı olarak yeniden ele alınmıştır. Söz konusu perspektiften hareket eden bu araştırmada veriler doküman inceleme yöntemiyle toplanmış; tarihsel karşılaştırma yöntemiyle ise analiz edilmiştir. Burada kullanılan başlıca dökümanlar, İbn Haldun ve Comte'un kendi eserleri olmakla birlikte, yaşadıkları tarihsel bağlamı çok yönlü değerlendirebilmek adına çeşitli ikincil kaynaklara da başvurulmuştur. Bu çerçevede yapılan analizlerde tarihsel kronolojiye uygun olması açısından önce İbn Haldun, ardından Comte'a ilişkin verilerin değerlendirilmesi yapılmıştır.

Yapılan genel alan taraması sonucunda ulusal düzlemde Comte sosyolojisini işleyen Fındıkoğlu'nun (1962) ve Koştaş'ın (1995) çalışması ile İbn Haldun sosyolojisini inceleyen Günay'ın (1986), Arslan'ın (2014), Canatan'ın (2013), Hassan'ın (2015) ve Çetin'in (2021) çalışması; uluslararası düzlemde Al-Azmeh'nin (1982), Alatas'ın (2014) ve Mahdi'nin (2016) İbn Haldun üzerine olan çalışması ile Wernick'in (2003), Gane'in (2006), Pickering'in (2009) ve Mill'in (2020) Comte üzerine olan çalışması gibi çok sayıda çalışma tespit edilmiştir. Alandaki bu temel kaynaklardan beslenen araştırmamız ise bahsedilen eserlerde müstakilen ele alınan iki ismin mevcut argümanlarını sentezleyerek biçim ve içerik açısından seleflerinden ayrılmaktadır.

Özelleştirilerek yapılan alan taramasında ise, her iki simanın sosyal gerçekliği konu edinen bir bilim dalının kurucusu olma vasfını taşımaları açısından karşılaştırmalı olarak analiz edildiği herhangi bir çalışmaya alanda rastlanılmamıştır. Bununla beraber çeşitli eserlerde değinmek kabilinden birtakım karşılaştırmalar bulunmaktadır. Örneğin Mehmet Soyer'in (2010) çalışmasında ve Süleyman Uludağ'ın (2016) Mukaddime çevirisine yazdığı girişte çeşitli karşılaştırma denemeleri yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar, alanın kurucu kökleri olan Comte ve İbn Haldun'u karşılaştırarak sosyal gerçekliği konu edinen bilimin iki farklı coğrafi rengini anlamaya çalışan araştırmamızdan içerik olarak farklılaşmaktadır. Bu çalışmayı onlardan ayıran şey, iki simanın, iki farklı zaman dilimindeki sosyo-kültürel bağlam çerçevesinde, yapı ve değişime ilişkin temel kavramları üzerinden karşılaştırma girişiminde bulunmasıdır.

Her çalışma çeşitli sınırlılıklarla maluldür. Farklı zamanlara ve coğrafyalara ait tarihsel figürlerin karşılaştırıldığı çalışmalarda ise bu sınırlılıklar daha belirgin olmaktadır. Bu tür çalışmalarda görülen kronik problem, parçacı bir yaklaşımla onları belli kalıplara sıkıştırmaya çalışmaktır. Böylesi parçacı bir anlayıştan hareket edildiğinde hem bir kavram kargaşası yaratılmakta hem de bu kavramlar arasındaki iç ilişkiler gözden kaçırılmaktadır. Bu noktalara özellikle dikkat çeken Ümit Hassan; İbn Haldun'u kendinden sonra yaşamış olan Batılılarla karşılaştıran çalışmaların İbn Haldun'dan daha çok Batılıların anlaşılmasına yaradığını ve bu nedenle karşılaştırmalı İbn Haldun çalışmalarının işlevsiz olduğunu ifade etmiştir. Ona göre özellikle İbn Haldun'u farklı açılardan inceleyen çalışmalara topyekün bakıldığında, onun nedenselliğe vurgu yaptığı noktalarda hem "durağan" hem de "dinamik" olmakla; din anlayışı söz konusu olduğunda hem "laik" hem "dindar" olmakla; sosyal teorisi analiz edilirken sosyo-ekonomik yapının görüşleri üzerinde belirleyici olmasıyla veya aynı anda hem orijinal hem de başkasından esinlenerek bir metodoloji geliştirmekle vasıflandırıldığı görülmektedir (Hassan, 2015, ss. 23-29). Hassan'ın bahsedilen eleştirilerini göz önünde bulunduran bu çalışma,

bahsedilen sınırlılıkları aşabilmek adına Comte ve İbn Haldun'u birbirine indirgmeden, bugünkü sosyolojik-felsefi anlayıştan hareket etmeden ve her iki figürün argümanlarını doğal-tarihsel bağlamında analiz etmeye çalışmaktadır.

1. İBN HALDUN VE COMTE'UN YAŞADIĞI SOSYO-KÜLTÜREL BAĞLAMIN DÜŞÜNCELERİ ÜZERİNDEKİ YANSIMALARI

Öncelikle bu çalışmanın bir biyografi çalışması olmadığını ifade etmek bir zarurettir. Bu başlık, İbn Haldun ve Comte'un sosyal gerçekliğe ilişkin düşüncelerini var eden yaşam tecrübelerini ve içinde buldukları tarihsel bağlamı anlama çabasıdır. Bu nedenle hem Comte hem de İbn Haldun'un bireysel yaşam tecrübeleri, toplumsal anlayışlarının kendine has renklerinin anlaşılması noktasında büyük önem arz etmektedir. Çünkü Freudçu mantaliteden yola çıkılacak olursa, hiçbir düşünce, sahibinin kişisel yaşamından ve dönemin sosyo-kültürel koşullarından bağımsız düşünülemez.

Otobiyografisinde verdiği bilgilere göre soyunun Hadramevt seçkinlerinden sahabe Vail b. Cuh'r'a dayandığını ifade eden İbn Haldun, 1332 yılında Tunus'ta doğmuştur. İbn Haldun; peygamberin Vail'e hürmet ettiği, onun çocuklarına ve torunlarına ettiği bereket duasını da alıntılanarak sosyal meşruiyet elde etme çabasında olmuştur (Haldun, 2017, ss. 15-16).

Haldun ailesinin büyük ataları oldukça politik figürler olarak Arap halklarının tarih sahnesinde yer almıştır. İbn Haldun'un babası ise bu siyasi geleneğin dışında kalarak fıkıh, Arap dili ve şiir gibi ilimlerle meşgul olmuştur. Dini anlamda ilk eğitimini babasından alan İbn Haldun; felsefi ve rasyonel düşünme becerisini ise büyük oranda hocası Abili'den aldığı eğitime borçludur (Irwin, 2018, s. 26). Böylesi bir eğitim arka planına sahip olan İbn Haldun hem büyük atalarının politik geleneğini hem de babasının ilmi geleneğini mezc ederek oldukça renkli bir yaşam sürmüştür.

Henüz yirmili yaşlarındayken, veba salgınından dolayı Mağrip'e göç eden İbn Haldun, burada siyasi görevler almaya başlamış ve yaklaşık yirmi beş yıl boyunca sahada aktif siyaset yapmıştır. Kuzey Afrika ve Endülüs'ün istikrarsız emirlikler döneminde siyaset yapan İbn Haldun, siyasi entrikaların bilfiil içinde yer almış, bu dönemde pek çok defa sürgün ve hapis hayatı yaşamıştır (Uludağ, 2016, ss. 27-37). Neredeyse dönemin tüm emirlerine ihanet etmesi yaşadığı tüm bölgeleri onun için güvensiz kılmış, bu nedenle İbn Haldun sürekli seyahat halinde kalmak durumunda kalmıştır (Haldun, 2017, s. 83).

Kitle psikolojisini ve sosyal yapısını çok iyi analiz eden İbn Haldun'un böylesi tehlikeli yetenekleri, onu sürekli siyasi gündeme dahil olmaya zorlamıştır. Yoğun siyasi keşmekeşten sıyrılmak isteyen İbn Haldun; siyasi eylemlerine ara verip deneyimlerini süzdüğü İbn Selame Kalesi'ndeki dört yıllık sukünet devrinde Mukaddime'yi sadece beş ayda kaleme almıştır (Mahdi, 2016, s. 49). İbn Haldun, Mağrib'in sosyal ve siyasal keşmekeşini analiz ettiği bu sukünet yıllarından kısa bir süre sonra Mısır'a geçmiş ve orada daha çok medreselerde dini, eğitsel ve hukuki görevlerde bulunmuştur (Haldun, 2017, s. 158,176,185). Felsefede "İbn Rüşd'ün çömezi"(Bouthoul, 1992, s. 22) olarak adlandırılan İbn Haldun, 1406'da vefat edene dek hem Kuzey Afrika'daki anarşiye bilfiil müdahil olarak hem de Timur'un istilasına dek Doğu'da bulunarak İslam düşünce dünyasının her iki veçhesinde bir etki oluşturmuş ve "kendi semasında tek yıldız" (Meriç, 2002, s. 139) olarak İslam düşünce tarihindeki yerini almıştır. Vefatına dek

oldukça girişken bir yaşam süren İbn Haldun'un fikirleri döneminin uleması tarafından yeterince takdir edilmemiştir. Makrizi dışında pek bir takipçisi olmayan İbn Haldun, bu sebeple İslam dünyasında bir akım başlatamamıştır (Tomar, 2015, ss. 196-197). Özetle renkli kişiliğe, parlak zekaya ve hoşsohbet bir dile sahip olan İbn Haldun'un zikzaklarla dolu olsa da büyük oranda başarılı bir yaşam sürdüğünü belirtmek mümkündür.

İbn'i Haldun'un aksine Comte'un otobiyografik bir eseri bulunmadığından hakkındaki bilgiler daha çok ikincil kaynaklardan edinilmiştir. Bu verilere göre Comte; kral yanlısı, koyu Katolik, muhafazakar ve nispeten zengin bir ailenin çocuğu olarak 1798 yılında Fransa'nın Montpellier kentinde dünyaya gelmiştir (Coser, 2011, s. 33). Comte, Fransız Devrimi'nin hemen akabinde doğduğundan dönemin muhafazakar ve devrimci kesimlerini yakından tanıma fırsatı elde etmiş; kendine özgü düşünceleri oluşturacak yaşa geldiğinde ise ailesinin dünya görüşünden sıyrılarak özgün düşünmeye başlamıştır (Aron, 2010, s. 93).

Zayıf ve hastalıklı bir çocukluk geçiren Comte, buna rağmen lise eğitiminden sonra Paris'in saygın eğitim kurumlarından biri olan Politeknik Okulu'na dereceyle yerleşmiştir. Pozitif bilimlerin ve liberal eğitimin sembolü konumunda olan bu eğitim kurumu, meşrutiyet yanlılarının kontrolüne geçtikten sonra Comte ve arkadaşlarının protestolarına hedef olmuş, bu eylemlerin ardından Comte ve arkadaşları okuldan atılmıştır (Pickering, 1993, s. 30). Comte okulundan ayrıldıktan sonra 1817'de düşünce dünyasında çığır açacak Saint-Simon'la tanışmıştır. Hocasının eski sekreteri A. Thierry'nin yerine geçen Comte, Saint-Simon'un bilgisinden çokça nasiplenmiştir (Meriç, 2016, s. 80). Her ne kadar daha sonraki dönemlerde ilişkileri bozulsada bu şahıs Comte'un zihin dünyasını şekillendirmede oldukça etkili olmuştur. Özellikle endüstri çağında "emekçi sınıfın sömürüldüğü" argümanını dilendiren Comte'un bu düşüncelerinde Saint Simon'un etkisi göze çarpar (Kızılçelik, 2016, s. 72).

Comte, 1825'te nahoş bir üne sahip olan Caroline Massin ile "hayatının tek hatası olarak" ifade ettiği bir evlilik yapmıştır. Nitekim eşinin onu terk etmesinin ardından yaşadığı olumsuz ruh halinden ve çalışma hayatının yoğunluğundan dolayı derslerine daha fazla devam edemeyen Comte, başarısız bir intihar girişiminde bulunmuştur (Aron, 2010, ss. 93-94). Comte'un eşinden ayrıldıktan sonra eski öğrencilerinden birinin kardeşi olan bayan Clothilde de Vaux ile 1844'te tanışması, kariyerinde ve hayatında bir dönüm noktası olmuştur (Pickering, 2009a, s. 141). Gençlik dönemindeki mantıkcı duruşuna nazaran hayatının bu döneminde kalbinin egemenliğine izin veren Comte'un sosyolojisi, büyük oranda hayatına giren bu kadınlardan ilham almıştır. Onun hayatına giren bu kadınlar, özellikle "kadın" ve "sevgi" imgesiyle şekillenen nahif sosyolojisinde büyük bir etkiye sahiptir.

Politeknik yıllarında ailesinin muhafazakar kanatlarından sıyrılarak Cumhuriyetçi bir politik duruş geliştiren Comte, Saint Simon'la tanıştığı yıllarda sosyalizme kaymış; yaşamının sonlarına doğru ise Fransız parlamentosuna yapılan III. Napolyon darbesine destek verecek kadar muhafazakarlaşmıştır (Bouthoul, 1992, s. 58). Comte öylesine muhafazakarlaşmıştır ki, ölümünden sadece birkaç yıl önce pozitivist esaslara dayalı "insanlık dini"ni geliştirmiş ve yaymak için tebliğlere başlamıştır (Pickering, 2009b, s. 9). Comte; özel hayatındaki dağınıklığının aksine, sosyolojisini Politeknik Okulu'ndan miras aldığı sistematik düşünce esasları üzerine inşa etmiştir. Comte; bu sistematik yapısı sayesinde yaptığı çalışmalarına

ilaveten 1858 yılında “A Treatise of Universal Education” başlığıyla eğitim sistemini ele alan bir çalışmayı; 1861 yılında “System of Positive Industry” ya da “Treatise on the Total Action of Humanity on the Planet” başlığıyla üretim araçlarını ve faaliyetlerini ele alan bir çalışmayı; 1867 yılında ise “A Treatise of First Philosophy” başlıklı bir çalışmayı yazmayı planlamıştır. Ancak 1857’de hayatını kaybeden Comte’un vücuda gelemeyen bu taslak eserleri, tarihte sadece ismen yer edinerek onun son ilgi alanlarına ilişkin ipuçları vermiştir.

Comte; yaşamı boyunca Fourier, A. VonHumboldt, Navier, Binet ve Poinot gibi seçkin bir dinleyici kitlesine “Pozitif Felsefe Dersleri”ni vermiş alanda yetkin bir filozof ve sosyologdu (Comte, 2015, s. 7). Ancak Comte, tüm akademik yetkinliğine rağmen yaşamı süresince düzenli bir çalışma ortamına sahip olamamış; J. S. Mill, G. Grote, R. Currie ve W. Molesworth gibi elit isimlerin bağışlarıyla yaşamını sürdürmek zorunda kalmıştır (Pickering, 2009a, s. 62). Kişisel yaşam tecrübesine topluca bakıldığında Comte’un hayatı boyunca yoksulluk ve hastalıklarla mücadele ettiği, ayrıca duygusal açıdan bir türlü istikrar elde edemediği görülmektedir.

Kişisel deneyimlerin yanı sıra Comte’un içinde bulunduğu politik bağlam hayli çalkantılıdır. Önce Restorasyon Hükümeti, ardından 1830 devrimiyle başa geçen “Vatandaş Louis Philippe” dönemi, daha sonra ise 1848’de bu hükümeti deviren III. Napolyon Darbesi’ni deneyimleyen Fransa’nın politik yaşamı, demokratik cumhuriyet ile askeri diktatörlük arasında salınarak şekillenmişti (Hirst, 2013, s. 200). Herhangi bir politik görevde hayatı boyunca yer almayan Comte, Fransız İhtilali’nin hemen akabindeki bu siyasal karmaşayı yakından deneyimlemiştir. Pek çok rejim değişikliğine ve bunun topluma aksettirdiği kaygı haline şahit olan Comte, felsefesini bu dönemin siyasi ve fikri karmaşası üzerine inşa etmiştir (Coser, 2011, s. 46). Peki bu yaşam tecrübelerinin karşılaştırılması durumunda neler söylenebilir?

Öncelikle kendisinden sonra bir ekol oluşturmayı başaran Comte, sosyolojik düşüncenin başlangıç noktasında konumlandırılmışken; bir takipçiler zümresine sahip olmayan İbn Haldun, sosyolojik düşünce tarihinde herhangi bir akım başlatamamıştır. Uzunca bir dönem yok sayılan İbn Haldun; İslam dünyasında 17. yüzyıldan itibaren Pirizade ve Cevdet Paşa gibi isimler aracılığıyla; Batı’da ise 19. yüzyılda De Slane (Okumuş, 2017, s. 20; Uludağ, 2016, ss. 138-140) ve 20. yüzyılın başında Toynbee (1919) gibi isimler aracılığıyla sosyoloji tarihinde gecikmeli olarak ele alınmaya başlanmıştır. Nihayet bu tarihten itibaren üretilen eserlerde “sosyolojinin hazırlık çağları” (Freyer, 2015, s. 21) olarak ifade edilen erken dönemlerin temsilcileri olarak İbn Haldun, Vico, Montesquieu ve Quetelet gibi simaların ürettiği düşüncelere yer verilmektedir.

Sosyo-kültürel bağlamın iki figürün sosyal gerçekliğe ilişkin düşünceleri üzerindeki etkileri çerçevesinde değerlendirildiğinde, ikisinin de istikrarsız bir sosyal atmosferde yaşadığı görülmektedir. Comte; bu istikrarsızlığı daha çok özel hayatında, İbn Haldun ise politik hayatında şiddetli bir biçimde deneyimlemiştir. Bu nedenle fazlasıyla politik bir hayat yaşayan İbn Haldun, düşüncesini bütünüyle devlet ve medeniyet halleri üzerine kurmuş; siyasi görevlerde yer almayan ve daha çok sivil düşünceler üreten Comte ise -çeşitli siyasi mekanizmalara süreç içerisinde ilham verse de- sivil bir sosyoloji üretmiştir. Öte yandan Comte, olgucu bilim geleneğinin sembolü olan Fransız sosyo-kültürel ortamında yetişmesinin etkisiyle, din ve metafizik konularına oldukça mesafelidir. Ancak Comte, hayatının ilerleyen yıllarında mistik bir dönüşüm geçirerek pozitivizme bir inanç misyonu yüklemiştir. Buna mukabil İbn

Haldun'da böylesi bir keskin gelişim gözlenmesi de belirli bir dönüşüm yaşandığını ifade etmek mümkündür. Nitekim İbn Haldun özellikle gençlik dönemlerinde tasavvufun mistik anlayışına şiddetle karşı çıkarken, ömrünün sonlarında Baybars Tekkesi'ne şeyh olarak tayin edilmiş ve ölümünden sonra da sufi mezarlığına defnedilmiştir (Fromherz, 2010, s. 111,125). Bu çerçevede İbn Haldun'un tasavvufa karşı takındığı katı tutumun, Mağrip'teki gençlik yıllarında yazdığı Şifau's Sâil (Haldun, 2016b) adlı eserinde oldukça belirgin olduğunu, ancak ömrünün Mısır'daki son dönemlerinde ise bu tutumun büyük oranda gevşemiş olduğu görülmektedir.

Özetle kişi ne kadar uzaklaşmaya çalışırsa çalışsın içine doğduğu sosyo-kültürel bağlamın ışığında yaşamaya ve düşünmeye devam eder ve bu bağlamın dışına çıkamaz. Bu nedenle geçmişin düşünceler üzerinde bıraktığı çeşitli izleri gerek Comte gerekse İbn Haldun'un üzerinde pek çok vesileyle görmek mümkündür. İkisinin felsefeye ve sosyal gerçekliğe ilişkin ortaya attığı düşüncelerin yaşamlarındaki bahsedilen özel anların bir yansıması olduğunu ifade etmek mümkündür.

2. SOSYAL GERÇEKLIĞE İLİŞKİN DÜŞÜNCELERİN İBN HALDUN VE COMTE AÇISINDAN ANALİZİ: "UMRAN İLMİ"NE KARŞI "SOSYAL FİZİK"

2.1. Sosyal Gerçekliği Konu Edinen Bilim Dalının Doğuşu ve Yeniden Doğuşu

Sosyal gerçekliği farklı yüzyıllarda odağına alan İbn Haldun ve Comte'un yaşamlarına bütünsel olarak bakıldığında, dönemlerinin ilerisinde birtakım düşüncelere sahip olan bu iki figürün birbirlerinden tamamen farklı şeyler deneyimlediği görülür. Bu ayrılıklar, sosyal gerçekliğini konu edinen bilim dalının iki farklı zaman ve mekanda birbirlerinden tamamen farklı iki doğumuna tanıklık etmektedir. Bunlardan İbn Haldun, XIV. yüzyıl tarihsel koşullarında "umran ilmi" adıyla; Comte ise XIX. yüzyıl sosyo-kültürel bağlamında "sosyal fizik" adıyla ilan etmiştir. Her iki bilim dalı, toplumsal yaşayışın var olma koşullarını ve işleyiş biçimini inceleme noktasında büyük benzerlik göstermektedir. Bu sosyal koşullar İbn Haldun'da "umrana arız olan avarız-ı zatiye" (2016a, s. 161) , Comte'da ise "toplumsal fenomenler" (2015, s. 124) olarak ifade edilmektedir.

İbn Haldun'a göre kendi zamanına ulaşan tarihsel mirasta kesinlikle toplumsal meseleyi inceleyen bir bilimden bahsedilmemiştir. Nitekim ona göre, şimdiye kadar hiç kimsenin insan topluluklarının işleyişini inceleyen bir bilim dalından bahsedildiğine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Oysa insan topluluklarını bir arada tutan temel bir yasanın var olduğunu düşünen başkaları tarihte mutlaka var olmuş olmalıdır. Bu varsayımdan hareket eden İbn Haldun'a göre bugün sadece Yunan medeniyeti bizlere ulaşmışken geçmişte güçlü medeniyetler kurduğu bilinen Keldaniler, Süryaniler, Kiptiler ve Babil halklarının eserleri elimizde mevcut değildir. Ona göre eserleri günümüze ulaşmayan medeniyetlerin bilimsel miraslarında sosyal meselelerin işleyişini ele alan bilimlerden bahsedilmiş olması kuvvetle muhtemeldir (Haldun, 2016a, ss. 204-205). İbn Haldun'a göre Aristoteles, İbn Mukaffa ve Turtuşu gibi daha önceki bilginlerin toplumsal yaşama ilişkin birtakım görüşleri olsa da bu düşünceler sınırlı ve derlemeci nitelikte olduğundan ve belli bir metodolojiye kesinlikle dayanmadığından bir bilim kategorisinde değerlendirilmez (Haldun, 2016a, s. 207). Buna karşın İbn Haldun; umran ilminin konularını tespit ederek yeni bir çığır açan, diğer ilim ve sanatlardan ayrıldığı noktaları

belirterek bu ilme sınırlar çizen ve umrana arız olan hallerin hangi yollarla inceleneceğini gösteren kişinin kendisi olduğunu; bu nedenle sözkonusu ilmi ilk defa kurma üstünlüğünün kendisine ait olduğunu net bir biçimde ifade eder (Haldun, 2016a, s. 207).

Tıpkı İbn Haldun gibi büyük bir bilimsel özgüvene sahip olan Comte'a göre bütün bilimler felsefeden koparak var olmuştur. Felsefeden kopan bu bilim halkalarının en sonuncusu sosyal fizik veya sosyolojidir. Bilim silsilesini mantık-matematikle başlatan Comte; ardından sırasıyla göksel fizik (astronomi), yer fiziği (fizik ve kimya), biyoloji, fizyoloji ve sosyal fizik olarak basitten karmaşığa, soyuttan somuta, genelden özele olmak üzere belli bir düzen içinde ana kaynaktan koptuğunu ifade eder (Comte, 2015, ss. 117-124). Comte, uzun yıllar boyunca sürdürülen bilimsel çalışmalarda astronomi, fizik, kimya ve biyoloji olmak üzere dört fenomen kategorisi üzerinde durulduğunu, toplumsal fenomen kategorisinin ise ihmal edildiğini düşünmektedir. Ona göre diğer fenomen kategorileri içinde üstü kapalı olarak yer alan toplumsal fenomenler, diğerlerine kıyasla daha karmaşık ve bağımlı olduğundan ötekilere göre daha yavaş gelişmektedir (Comte, 2003, ss. 63-66). Comte, bu toplumsal fenomen kategorisini ele alan bilimi sosyal fizik olarak adlandırmış ve bu genç bilimin hem köklerinin öncüllerine bağlı olduğunu göstermek amacıyla ortak bilimsel ilkelere dayalı olduğunu hem de bağımsız bir bilim olarak kendine has ilkelerinin olduğunu göstermeye çalışmıştır (Comte, 2015, s. 51). Böylece hem bilimlerin genelliği ilkesine bağlı kalınır hem de her bilimin özel sınırları korunmuş olur.

İbn Haldun'a göre temel güvenlik ihtiyacını sağladıktan sonra asli olmayan kültürel ve sanatsal şeylere ihtiyaç duyan insanlar; şehirler inşa etme, yaşamı kolaylaştıran aletler ve kültür-sanat nesnelere üreterek varoluşunu renklendirmekte, ancak tüm bu ihtiyaçlarını tek başına giderebilecek kudrete sahip olmadığından birlikte yaşamak durumunda kalmaktadır. Bir arada yaşama düşüncesi ise insanların birbirlerine tahakküm etmesini engelleyecek yasak mekanizmaları doğurmaktadır (Haldun, 2016a, ss. 213-216). Yani insanın temel ve ikincil ihtiyaçları onları toplumsallaştırmakta, toplumsallaşmak ise kültür ve medeniyeti meydana getirmektedir. İşte umran ilmi en genel haliyle bu "umranın tabiatı"nın (Haldun, 2016a, s. 199) konu edinir. Sözlükte "imar etme, bayındır kıлма, meskun hale getirme, kültür ve medeniyet" anlamlarına gelen "umran" kavramı, İbn Haldun'un düşüncesinde hayvanların sürü hayatının aksine insanların toplum olma ve kültür oluşturabilme yeteneğiyle somut ve soyut sayısız ürünlerinin toplamını ifade etmektedir (Haldun, 2016a, s. 214; Mutçalı, t.y., s. 597). İbn Haldun umran ilminin konusu olan bu sosyal halleri devlet-millet, bedevi-hadari hayatı, ilim-sanat, izzet-zillet, kazanma-kaybetme, çoğalma-azalma, yaygın-değişken haller ve olan-olması beklenen haller şeklinde ifade etmektedir (Haldun, 2016a, s. 162).

İbn Haldun'un toplumun temeline ilişkin ileri sürdüğü düşünceleri paylaşan Comte'a göre toplum; bireylerin bir araya gelerek oluşturdukları amaçsal bir yapı olarak kendisini oluşturan bireylere benzemekte ve var olabilmek adına iki temel koşula gereksinim duymaktadır. Bunlar; toplumu "var eden" ihtiyaç ortaklığı ve onu "bir arada tutan" duygudaşlıktır (Comte, 2015, s. 200). Buna göre kişi; tek başına yaşamını sürdürebilmek için gereken tüm faaliyetleri yapamayacağından, toplumsal bir iş bölümü zorunlu hale gelmektedir. Ancak böylesi bir kolektivite çerçevesinde gelişen toplumlar, modern döneme gelindiğinde daha bireyselleşerek

sosyal çözümlere neden olmuştur. İşte Comte'un sosyal fizik veya sosyolojisi, modern toplumun yaşadığı bu sosyal çözümlere karşı ihtiyaç duyulan kolektiviteleri temin etmektedir. "Statik" (düzen) ve "dinamik" (ilerleme) olmak üzere ikiye ayrılan sosyal fizik; böylesi bir sosyal misyonu gerçekleştirmek amacıyla, teoloji ve metafiziğin dışında kalan sosyal fenomenleri konu edinmektedir (Comte, 2000a, s. 350).

Görüldüğü üzere gerek İbn Haldun gerekse Comte, sosyal gerçekliği konu edinen bir bilim dalının kurucusu olduklarını ve bu yeni bilimin diğer bilimlere kıyasla nerede durduğunu göstermeye çalışarak yeni bilimin sınırlarını netleştirmiştir. Ayrıca konusu ve sınırları netleştirilen umran ilmi ve sosyal fiziğin birer bilim olabilmesi için belirli yöntemlere sahip olması gerektiği de ifade edilmektedir. Bunlardan umran ilmi, sosyal olan her şeyi konu edinirken bunu çeşitli toplumsal nedenler ve kanunlar ölçüsünde yapmaktadır. Çünkü bu ilme göre sosyal hayatta var olan bütün karmaşık olaylar belirli kanunlara dayanmaktadır. Örneğin fiziksel ve coğrafi koşulların sosyal olaylar üzerindeki etkisi bu yasalardan biri olarak kabul edilir (Kızılçelik, 2017, s. 52). Aynı yasayı farklı bir dille ifade eden Comte, insan bilgisinin ilkel döneminde hiçbir şekilde iş bölümü bulunmadığını ve insan zihninin tüm bilimleri aynı anda işlediğini; ancak kaçınılmazlığı kesin olan bir yasa sebebiyle, her bilimsel branşın yeterli olgunluğa ulaştıktan sonra ana gövdeden yavaş yavaş ayrıldığını belirtir (Comte, 2015, s. 51). Bu silsilenin son aşaması olan sosyal fizik, insan doğasında içkin bulunan zihinsel, duygusal ve eylemsel olmak üzere üç unsura dayalı entelektüel yasa, pratik yasa ve ahlaki yasa olmak üzere üç dinamik yasa bulunmaktadır (Comte, 1876, s. 9). Yani farklı şekillerde ve bağlamlarda ifade edilse de umran ilmi ve sosyal fizik "yasa" üzerine kurulma noktasında ortaklık göstermektedir.

Bunlardan umran ilmi, tarih biliminin sınırları içerisinde var edildiğinden, öncelikle bu disiplinin metodolojisi çerçevesinde inşa edilmiştir. Ancak İbn Haldun; olup bitenlerin nakledilmesinden ibaret olan "zahiri tarih" anlayışını, tüm yaygınlığına rağmen yetersiz görmekte, bu nedenle tarihsel olayların sebepleri üzerine düşünmeyi gerektiren bir metodolojiye dayalı olan "batını tarih" anlayışını önermektedir (Haldun, 2016a, s. 158). Tam da bu sebeple bazı düşünürler; Mukaddime'de birbirinden ayrı bir tarih ve toplumbilim olduğunu ifade etmenin İbn Haldun'un düşüncelerinin bütünselliğini bozacağını ileri sürmekte ve onun sosyolojik yönünü göz ardı ederek tarihçi kimliğini ön plana çıkarmaktadır (Lacoste, 2012, s. 193). Kimi düşünürler de bazen sosyolog bazen tarihçi yönüne vurgu yapılan İbn Haldun'un kurduğu umran ilminin aslında ne tarih ne de sosyoloji olmadığını, daha çok tarih ile sosyoloji disiplinlerinin kesiştiği bir kavşak noktası olduğunu dile getirmiştir (Kızılçelik, 2017, s. 49). Bu çalışmanın vurguladığı husus ise İbn Haldun'un önerdiği "batını tarih" metodolojisinin umran ilmine giden bir yol olduğudur. Buna göre İbn Haldun yola tarihle çıkmış ama süreç içerisinde umran ilmini (bugünkü adıyla sosyolojiyi) bulmuş ve bu ilmin kendine has yöntemleri olduğunu netleştirmiştir. Nitekim sosyal gerçekliğin mahiyetini detaylıca analiz eden Mukaddime'nin, aslında İbn Haldun'un dünya tarihine ilişkin yazdığı hacimli kitabın giriş kısmı olması, tarihi doğru anlamının sosyal gerçekliği doğru anlamaya bağlı olduğunu imlemektedir. Ayrıca burada tarih bilimine yönelik köklü bir eleştiriyle eserine başlayan İbn Haldun, Mukaddime'nin ilk "Mukaddime"sinde tarih alanında gördüğü problemi önce detaylıca ortaya koymuştur (Haldun, 2016a, ss. 157-197). İbn Haldun bu ön açıklamaların ardından "Kitabu'l-İber'in Birinci Kitabı" yani Mukaddime'nin ilerleyen kısımlarında sosyal gerçekliğe dair detaylı analizlerini vermeden

hemen önce, kendine has minik bir giriş daha yapmış ve burada tarih ilminin yaşadığı problemi çözecek yeni bir disiplin önermiştir. (Haldun, 2016a, ss. 199-209) İşte bu kısım, Umran İlmi'nin kapsadığı sosyal gerçekliğin mahiyetini ve bu ilmin nasıl ele alınması gerektiğini net bir biçimde ortaya koymaktadır. Özetle İbn Haldun; tarih biliminin tıkandığı noktaların sosyal gerçekliğe dayanan yeni bir disiplinin argümanlarıyla açılabileceğini burada açıkça göstermektedir.

İbn Haldun'dan ayrı olarak aldığı matematik ve mühendislik eğitimini felsefeyle harmanlayan Comte; "pozitif felsefe" olarak adlandırdığı bir metodolojiden hareketle felsefeden kopan bilim dalları arasında yeniden bir entegrasyon sağlamaya çalışmıştır (Comte, 2015, s. 49). Bu felsefe formu; aynı hakikatin farklı yüzleri üzerine çalışan disiplinlerin değer yargularından, teolojik ve metafizik yöntemlerden uzak bir biçimde, "olduğu gibi" resmedilmesini ifade etmektedir (Comte, 2000b, ss. 214-215). Ayrıca bu metodolojide; bahsedilen nesnelliğin yanı sıra fiziğin doğal düzensizlikleri giderecek somut ürünlerin habercisi olması gibi, sosyal fiziğin de toplumun yasalarını keşfederek öngörülerde bulunabileceği ve sosyal düzensizliklere çare olabileceği düşüncesi içkindir (Çiftçi, 2015, ss. 46-47). Yani Comte'un metodolojisi, bir yandan fizik bilimine ait olan nesnel metodolojinin sosyal alana taşınmasını, diğer yandan bu metodoloji üzerine inşa edilmek istenen toplum mühendisliğini içermektedir (Çiftçi, 2015, s. 141).

Yukarıda bahsedilen genel metodolojilerinin yanı sıra hem umran ilmi hem de sosyal fizik, sosyal olguyu analiz etmek üzere spesifik yöntemler kullanmaktadır. Bu bağlamda incelendiğinde umran ilminin en çok gözlem metodunu kullandığı görülmektedir. İbn Haldun; umran ilmi çerçevesindeki analizlerini hem içinde bulunduğu sosyolojik koşullarla ilgili *doğrudan gözlemlerine* hem de özellikle Arap olmayan halklar hakkında yazılan Doğu'daki eserlerden edindiği *dolaylı gözlemlerine* dayandırmaktadır (Haldun, 2016a, s. 162). Umran ilminin kullandığı bir diğer yöntem, gaibi şahide kıyas eden fıkıhçılardan ödünç alınan karşılaştırma yöntemidir (Haldun, 2016a, s. 165). İbn Haldun; gözlem ve karşılaştırmaya dayanan analizlerin salt naklini uygun görmediğinden, elindeki verileri çok yönlü bir şekilde yorumlamayı tercih etmiştir. Bu anlamda ismen pozitivist veya hermeneutikçi olduğu zamansal açıdan ifade edilemese de İbn Haldun'un yaşadığı dönem itibarıyla her iki anlayışı örnekleyecek holistik bir bakış açısına sahip olduğunu ifade etmek mümkündür (Canatan, 2005, s. 163). Bununla beraber İbn Haldun, meşru bir iktidarın varlığı veya toplumun rasyonel örgütlenmesiyle ilgilenmez. O normatif ve pratik düşünce biçimini bir kenara bırakarak nesnel bir tavırla siyasal egemenliğin kaynaklarını ve süreçlerini analiz eder. Bu anlamda İbn Haldun'un çalışması, tam bir "betimsel sosyoloji" çalışmasını örneklemektedir (Bouthoul, 1992, ss. 22-24). Özellikle İbn Haldun'un sade, kısa, net ve anlaşılır bir dil kullanması, bilimlerin bugünkü anlamda açıklık, sadelik ve basitlik ilkeleriyle büyük ölçüde uyumlu görünmektedir.

Nihai amacı toplumu ıslah etmek olan Comte ise toplumun yasalarını bir fizikçi gibi analiz etmekle işe başlamakta; ardından sosyal yapıyı bu çerçevede analiz edebilmek için deney, gözlem ve tarihsel karşılaştırma tekniklerini kullanmaktadır (Comte, 2000b, s. 238). Comte; bu yöntemler arasında temel teknik olarak gözlemi kabul etmekte ve gözlemin insanın kendi zihnine ait olan durumlar dışındaki bütün fenomen kategorilerinin doğasını anlamak için kaçınılmaz olduğunu ileri sürmektedir (Comte, 2015, ss. 59-61). Yani sadece dış dünyada olan bitenler üzerinde bilimsel gözlem yapmak mümkündür. İkinci olarak kullandığı tarihsel

karşılaştırma tekniği ise, aşamalı bir biçimde ana bünyeden kopan ve bu nedenle aynı oranda pozitifleşemeyen bilimler arasında bütünlüğü sağlamak amacını taşımaktadır. Comte sosyolojisinde üçüncü olarak kullanılan deney ise doğal fenomenlerin laboratuvar ortamında incelenmesinden farklı olarak toplumsal fenomenlerin yerinde incelenmesine dayanmaktadır (Comte, 2000a, ss. 303-306). Ayrıca çeşitli sosyolojik olguların istatistiksel olarak incelenmesi mümkün olmakla birlikte yine de deneysel yöntemler, diğer pozitif bilimlere kıyasla sosyolojide sınırlı bir biçimde kullanılmaktadır.

Comte ve İbn Haldun'un çok güçlü metodolojik bir zemin üzerine inşa etmeye çalıştıkları yeni bilimleri pek çok açıdan güçlü olsa da bazı açılardan her ikisinde de birtakım metodolojik çelişkiler bulunmaktadır. Örneğin Comte; bir yandan bilimin pratik yarar sağlaması gerektiğini ve topluma yön vermesi için sosyal fiziğin kullanılması gerektiğini söylerken diğer yandan soyut bilimlerin pratik bilimlerden her zaman daha öncelikli ve değerli olduğunu ifade eder. İlkiyle çelişen bu ikinci anlayışa göre bilimsel çalışmaların motivasyon kaynakları arasında işlevsellik ilk planda olmamalıdır (Comte, 2015, ss. 88-89). Benzer şekilde İbn Haldun bir yandan din alanının bilgi edinme yolunun nakil; dünya alanının bilgi edinme yolunun ise akıl olduğunu ifade ederek din ve dünya alanlarının sınırlarını birbirinden ayırmaktadır (Haldun, 2016a, ss. 950-956). Diğer yandan bir bilimci olduğu kadar Müslüman kimliğini taşıyan İbn Haldun, sosyal gerçekliğe ilişkin gözlemlerini Kur'an ayetleriyle delillendirme ve pekiştirme yolunu kullanmaktadır. Ancak İbn Haldun; ayetleri öğüt vermek amacından daha çok, sosyal olayların süregelen hallerini "sünnetullah" çerçevesinde açıklamak ve bu yönüyle Kur'an'a toplumsal bir gözle bakmak amacıyla kullanmaktadır.

Görüldüğü üzere İbn Haldun; Müslüman tarihçi kimliğiyle çıktığı bilimsel keşif yolculuğunda umran ilmini betimsel ve deskriptif bir metodoloji çerçevesinde nihayete erdirmiştir. Buna mukabil Comte; mühendis ve matematikçi kimliğiyle çıktığı yolculuğunda, sosyal fiziği pozitif temellere dayalı deskriptif bir formda ilk defa sunmuş, ancak yaşamının son döneminde insanlığa alternatif olarak sunduğu pozitif hiyerarşik düzenin kutsallığına vurgu yaparak ona normatif bir biçim vermiştir (Bouthoul, 1992, s. 59). Yani İbn Haldun'un dini bir çerçeveden yola çıkarak geliştirdiği nedensel sosyolojisi, Comte'da pozitivizmden yola çıkan dinsel sosyolojisine dönüşerek tam tersi bir istikamet izlemiştir.

2.2. Sosyal Yapıya İlişkin Temel Kavramların Karşılaştırılması

İbn Haldun yedi ciltten oluşan Kitâb'il-İber (el-Mağribi, t.y.) adlı dünya tarihi kitabının Mukaddime kısmında, memleketlerin ahvaline ilişkin çeşitli gözlemler yapmıştır. İbn Haldun'un umran ilminin temel ilke, yöntem, konu ve kapsamını belirlediği bu eser; nesep, devlet, mülk, siyaset, kazanç, sanat, ilim ve din gibi konuları ele alan altı bölümden oluşmaktadır. Comte ise Madame Clotilde'e ithaf ettiği dört ciltlik "System of Positive Polity" adlı yapıtının ilk cildini pozitif felsefenin ve bu felsefeden doğan sosyal fiziğin inşasına ayırmıştır. Bu cilt bilimin teorik temellerini atmakla birlikte, sosyal fiziğin temel konularını genel ilkeler düzleminde ele almıştır (Comte, 1875a, ss. 6-46). İkinci ciltte sosyal fiziği artık sosyoloji olarak adlandıran Comte, bu bilimi statik (düzen) ve dinamik (ilerleme) olarak ayırır. Burada sosyal varlık, sosyal organizasyon ve sosyal varyasyon gibi kavramlar üreten Comte, pozitif felsefenin ilkelerine bağlı kalmak koşuluyla sosyoloji yapmaya başlar (Comte, 1875b, ss. 1-7). Comte; üçüncü ciltte

sosyolojinin dinamik ve ilerlemeci boyutunu, nihayet dördüncü ciltte ise statik ve düzen boyutunu detaylıca işlemiştir. Comte'un oldukça sistematik bir biçimde kurguladığı bu eserin her cildinde; aile, kadın, din, eğitim, sanat, ekonomi, politika ve devlet gibi konular farklı açılardan konu edinmiştir. Çalışmanın devam eden alt başlıklarında İbn Haldun ve Comte'un eserlerinde yer alan bu yapısal konular ve kavramlara ilişkin düşüncelerin karşılaştırması yapılacaktır.

2.2.1. Aile, Soy ve Asabiyet

"Aile" kavramı; İbn Haldun'da kabile içinde siyasi işlevleri açısından, Comte'da ise sivil roller açısından incelenerek birbirinden temel esasları açısından farklılaşmaktadır. Aile kurumu, Comte sosyolojisinde birtakım siyasi mekanizmalar üzerinde sınırlı ve dolaylı bir etkiye sahipken; İbn Haldun'un umran ilminde doğrudan siyasi bir fonksiyon üstlenmektedir.

Umran ilmi, nesep yoluyla inşa edilen ve hasep yoluyla güçlendirilen kabileci aileyi temel almaktadır. Bu genel tanım çerçevesinde İbn Haldun bedevi aile, şehirli aile ve biyolojik bağlara dayanmayan vela veya hilf gibi yollarla inşa edilen aile olmak üzere üç tür aileden bahseder. Ona göre soy bağlarına sınırsız bağlı olan bedevi aile, aile olarak anılmaya en çok layık olan aile tipidir. Çünkü bu aile formunda aile bağları "saf" halde bulunmaktadır. İbn Haldun'a göre sadece nesep veya nesep hükmündeki sosyal durumlardan, toplumu bir arada tutan güçlü bir bağ, yani asabiyet hasıl olur. İşte zor koşulları havi olan badiyelerde yaşamak, sadece bu asabiyet sayesinde mümkün olmaktadır (Haldun, 2016a, ss. 334-337). Buna mukabil şehirli aile, güvenliğini devlet kurumuna teslim ettiğinden kendini koruma zahmetine girmez ve akrabalarıyla kenetlenme ihtiyacı duymaz. İşte bu şehirli aileler, neseplerine dayanarak kendi başlarına ayakta duramadıklarından, gerçek bir aileden daha çok mecazen aile olarak kabul edilir (Haldun, 2016a, ss. 341-344). Vela ve hilf gibi sözleşmeler yoluyla oluşturulan aile ise biyolojik aileden daha zayıftır. Ancak bu yapay akrabalık üzerinden uzun yılların geçmesi ve yapay olduğunu hatırlayacak olanların ölmesiyle birlikte, bu ailenin gerçek aile bağı gibi işlev görmesi mümkündür (Haldun, 2016a, ss. 344-345). İbn Haldun tarafından burada vurgulanan şey, soyun kendisinin tek başına bir anlamı olmadığı, aslında toplumun ona yüklediği anlama göre etki oluşturmasıdır. Yani özünde vehmi/hayali bir şey olan soyun asıl faydası bahsedilen bağ ve kaynaşma sayesinde (Haldun, 2016a, s. 335).

Tıpkı İbn Haldun'da olduğu gibi, Comte sosyolojisinin temelini de birey değil aile oluşturmaktadır. Adeta doğa bilimlerinin atomu parçalaması gibi Comte da toplumu parçalarına ayırır ve toplumu oluşturan yapı taşının aile olduğunu ifade eder (Comte, 1875b, ss. 152-154). Ona göre aile, makro toplumsal yapının mikro düzeydeki yansıması konumundadır. Bu nedenle aile, insanların bir araya gelerek bir yönetim mekanizması kurdukları ilk toplumsal birimi oluşturmakta; ardından sınıf, kilise ve şehir gelmektedir (Comte, 1875b, s. 242). Bu anlamda aile, devlet ve kilise olmak üzere üç aşamalı bir toplumsal modelden bahseden Comte, toplumsal birliği en aşağı noktadan alarak en yüksek noktaya taşımıştır. Aile kurumu burada mutlak toplumculuğa yavaş yavaş yükselebilmek için arabulucu rolünü üstlenmektedir (Caird, 2003, s. 42). Comte'a göre toplumun temeli aile, ailenin temeli de ortak sevgidir. Aile kurumu sevgi üzerine inşa edilmekte ve şefkatle yönetilmektedir. Sevgisiz bir toplumun korkunç bir hale geleceğini yakından gören Comte, aile kurumunu birbirine bağlayan duygusallığa tüm toplumsal

kurumların gereksinim duyduğunu ifade eder. Yani ailenin ahlaki fonksiyonu, egoizme karşı özgeciliği yüceltmektir. Nitekim aile bunu yapabilecek duygusal araçlara sahip olmaktadır (Comte, 1875b, ss. 154-155). Aile ve toplumda içkin ahlaki gücün kaynağı kadın, zihinsel gücün kaynağı da rahipliktir. Bu iki itici güç, uzun süren bir yetiştirme sürecinde birlikte topluma etki eder (Comte, 1875b, s. 176). Görüldüğü üzere Comte'un otoriter bir yönetici etrafında aşkla toplanmak anlamında kullandığı "evrensel aşk" vurgusu, liberal romantiklikten büyük bir farklılık göstermektedir (Bouthoul, 1992, s. 58).

Comte'un büyük önem verdiği aile; monogamik çekirdek ailedir. Bu aile anlayışı da içinde yaşadığı dönem ve coğrafya nedeniyle büyük oranda Fransız ulusalcılığının etkisi altındadır. Bu nedenle Comte'un modern aile yapısı hakkında ifade ettiği toplumcu bakış açısında bile bireyselleşme düşüncesinin etkileri vardır. Buna karşın İbn Haldun'da Comte'dan farklı olarak büyük bir kolektivite vurgusu vardır. Nitekim onun umran ilminde kendi başına hiçbir değeri bulunmayan çekirdek aile, içinde varlık kazandığı büyük kabile çerçevesinde güçlü veya güçsüz kabul edilmektedir. Bu nedenle ferdi varoluşun anlamı ve hükmedebilmesi, şaibeden arındırılmış bir nesebe sahip olmaya doğrudan bağlıdır. Bu durum İbn Haldun'un bireyin topluma kıyasla pek anlamlı olmadığı bir coğrafya ve zaman diliminde yaşamış olması gerçeğine bağlanabilir.¹ Nesebiyle övünme İslam tarafından "üstünlük ancak takvaya dayanır" ilkesi gereği reddedilmiş olsa da İbn Haldun nesebin o günkü sosyal koşullar çerçevesinde meşruiyet kazanmanın yegane yolu olduğuna dikkatleri çekmiştir.

Comte; Fransız sosyal bağlamında meydana gelen çözülmenin, temelde aile kurumunda meydana gelen çözülmeye, yani mikro idarenin bozulmasına bağlamaktadır. Bu yüzden ideal bir aile ilişkisi; evlat ilişkisi, kardeş ilişkisi, evlilik ilişkisi ve ebeveynlik ilişkisi olmak üzere dört ilişki biçimi üzerine inşa edilir (Comte, 1875b, ss. 155-160). Bunlar arasında en çok evlilik ilişkisine odaklanan Comte'a göre evliliğin anlamı, birtakım duygusal güçlere sahip olan kadınların erkeği etkilemesi veya erkeğin bu duygulara sahip kadın cinsinden etkilenmesidir (Comte, 1875b, s. 171). Burada kadın ve erkeğin birbirlerinden doğal olarak ayrıldığı noktalara değinen Comte'a göre kadının en önemli görevi erkeği ıslah etmektir (Comte, 2009, ss. 165-166). Comte; bir yandan kadına böyle muazzam bir rol biçerken, diğer yandan kadının entelektüel açıdan erkekten geri olduğunu, ancak kadının bu geriliği ruhsal gücüyle telafi ettiğini ifade eder. Çünkü ona göre "çalışmaktan bıkkır, sevmekten asla" (Bruhl, 1942, s. 629) Comte'un modern insanın kuru ve mekanik yaşantısına merhem olmak için, adeta bir duygulanım nesnesi olarak işlevselleştirdiği kadın ve aile konusu, İbn Haldun'da bambaşka bir hüviyette görünür. İbn Haldun düşüncesinde yeni bir duygulanım nesnesine ihtiyaç duyulan bir sosyal bağlam söz konusu olmadığı için böylesi bir evlilik ve aile anlayışı da yoktur (Haldun, 2016a, s. 393,700). Özetle Comte toplumsal yozlaşmaya çözüm olması için kadının ahlaki rollerine vurgu yaparken; İbn Haldun ise dini-ahlaki uyarılar çerçevesinde toplumun ıslah yollarını göstermiştir.

Biyolojik analogilerin çokça kullanıldığı Comte sosyolojisinde, ailenin toplum içindeki fonksiyonu vücuttaki hücreyle eş görülmüştür. Benzer şekilde vücuttaki doku ve organ, toplumdaki otorite ve şehirle eş tutulmuştur. Tüm bunlar hep birlikte Büyük Varlık (Le Grand

¹ Nitekim kendisi otobiyografisine nesebinin güçlü olduğunu kanıtlayarak giriş yapmaktadır.

Être/ The Great Being) yani insanlığı oluşturur (Comte, 1875b, s. 240). Bu anlamda uyumlu olan hücreler, dokular ve organların sağlıklı bir birey ortaya çıkarması gibi uyum içinde olan aileler, devletler ve otoriteler de benzer şekilde sağlıklı bir toplumu ortaya çıkarır. Böylesi biyolojik analogiler, İbn Haldun tarafından da sıklıkla kullanılmıştır. Özellikle devletleri insan organizmasına benzeten İbn Haldun'a göre doğan her devlet büyür, gelişir ve nihayet ölür. Aile işte bu devlet mekanizmasının var oluş sebebidir. Buna göre her devlet, önce badiyelerde aile ve kabileyi bir arada tutmakta olan akrabalık bağının güçlü olmasına bağlıdır. Yani belirli özelliklere sahip bireyler, bir kabile içerisinde ailesinden destek görüp gücünü pekiştirdiğinde ancak o zaman riyasetini mülk ve iktidara çevirebilir (Haldun, 2016a, ss. 350-351).

Comte sosyolojisinde ebeveyn ve çocuğun ahlaki doğasını olumlu etkilediği gerekçesiyle monogami tipi evlilik olumlanmıştır (Comte, 2000a, s. 54). Bu çerçevede başka kültürlerde var olan evlilik formlarını anormal bulan Comte, özellikle Batı tipi Katolik aileyi ön plana çıkarmıştır. Ona göre birtakım değerlere sahip olan Katolik aile, bu değerleri kuşaktan kuşağa aktarabilmeye müsait olması dolayısıyla toplumsal süreklilik sağlar (Comte, 1875b, s. 174). Buna karşın Arap toplumunda genel anlamda poligami yaygın olmasına rağmen, bilindiği kadarıyla İbn Haldun tek eşlidir. Yine Comte ailenin temeline sevgiyi koymuşken, İbn Haldun savaşçılığı ve cesareti koymuştur. Özetle her iki figürün içinde yaşadığı toplumun aile anlayışını yansıttığını ifade etmek mümkündür.

2.2.2. Devlet ve Mülk

İbn Haldun ve Comte, mutlu bir toplumu var edebilmek için daha önce denenmiş çeşitli modelleri inceleyerek bunları aşan bir siyaset felsefesi formüle etmiştir. Bu noktada Comte, yaşadığı dönem itibariyle büyük bir düşünsel birikimin mirasçısı olduğu için daha avantajlıdır. Ancak denenip kabul görmüş siyasi-sosyal modellerin henüz doğmadığı bir zamanda yaşamış olan İbn Haldun ise yeni modeller önerme noktasında daha spesifik bir konuma sahiptir. Çünkü İbn Haldun; İslam filozoflarının düşünsel mirasından beslenmekle birlikte onların idealist tutumunun dışında ilk defa realist bir sosyo-politik analiz yaparak kendine özgü bir çizgi geliştirmiştir.

Hümanistik felsefeyi benimseyen Comte, halkın yararını her türlü hükmetme görevinin amacı olarak kabul etmektedir. Bununla birlikte hükümet halkın iyiliğini gerçekleştirmekle, halk da hükümet faaliyetlerine manevi destek olmakla yükümlüdür (Comte, 1875a, ss. 107-108). Yani Comte sosyolojisinde toplumsal dönüşüm ancak siyasi dönüşümle mümkün olduğundan, siyasi dönüşüm toplumsal dönüşüm üzerinde belirleyici bir faktör olmaktadır. Bu anlayışın tersine çevrildiği İbn Haldun'da ise devletin oluşumu ve bekası, asabiyet ve halk desteği sayesinde gerçekleşmektedir (Haldun, 2016a, s. 373). Ona göre riyaset, daima belirli neseplerde bulunan asabiyet sahipleri için geçerlidir ve bu asabiyetin giderek ulaştığı nihai gaye ise mülk ve iktidardır (Haldun, 2016a, ss. 338-339). Bu durumda asabiyet veya kabile desteğinden yoksun olan bir kişi mülk ve iktidar sahibi olamayacak; bir şekilde edinse bile bu mülkü kesinlikle sürdüremeyecektir. Yani Comte'un yardımcı faktör olarak gördüğü halk gücü, İbn Haldun'da doğrudan etki ürettiği için asıl faktördür.

Comte sosyolojisinin en önemli unsuru olan “düzen” ve “ilerleme” kavramları, politik bir bağlam üzerine inşa edilmiştir. Comte'un bu anlayışına göre “düzen”, teolojik döneme mahsus

geçmişini temsil eden bir anlayışı; ilerleme ise metafizik dönemi yıkan pozitif bilimci anlayışı temsil etmektedir (Comte, 1875b, ss. 3-6). Bu noktada düzen karşıtı olan ilerlemeciliğin sembolü olan Fransız İhtilali'ni örnek veren Comte'a göre bu devrim; olumsuz sonuçlarına rağmen yaşanması gereken bir süreçti. Ancak ona göre haklı taleplere ve kuvvetli bir halk desteğine sahip olmasına rağmen bu devrimin başarısız olması, ortak bir felsefeye dayanmaması sebebiyledir (Comte, 1875a, ss. 53-54). Bu nedenle ilerlemeci geleneğin güçlü bir temsilcisi olan Comte, ilerlemeci argümanların yetersiz kaldığı boşlukları düzen ilkesiyle tamamlamayı önermiştir. Comte bu çerçevede, ilerlemeci hümanizmasını ölümüne dek genel anlamda devam ettirmesine rağmen, 1848 kargaşasından rahatsızlık duymuş ve bu süreçte III. Napolyon Darbesini desteklemiştir (Bouthoul, 1992, s. 58). Böylece gençliğinde benimsediği sınırsız ilerleme fikriyle yaşlılığında hesaplaşan Comte; pozitif temelli ilerlemeyi teolojik temelli düzen geleneğiyle harmanlamış ve bu sentezin modern uygarlığın iki temel koşulu olduğunu ifade etmiştir (Comte, 1875b, ss. 2-3). Görüldüğü üzere Comte'un devlet anlayışı, diğer sosyolojik düşünceleri gibi ortak felsefeye dayanmaktadır.

Comte bir devlet düzeninin "teolojik", "metafizik" ve "pozitivist" olmak üzere üç aşamadan geçerek olgunlaştığını ifade eder (Comte, 1876, s. 23). Bunu sosyal bir yasa olarak ifade eden Comte'un bu evrimci anlayışına göre teolojik evre, insanların tüm doğal düzeni dini gerekçelerle ifade ettiği bir dönemi; metafizik evre, teolojik evrenin bozguna bir dönüşümünü; pozitivist evre ise tüm fenomen kategorilerinin ilk ve son nedenlerinin nesnel bir biçimde araştırılmasını ifade etmektedir (Comte, 2015, ss. 159-160). İlerlemeci kökenden gelen ve geleneksel dinlere mesafeli olan Comte, en büyük hesaplaşmasını ise teolojik evreyle değil, insan zihnini gereksiz yere meşgul ettiğini düşündüğü kurgucu ve felsefi nitelikli metafizik dönemle yapar (Caird, 2003, ss. 23-27).

Comte'un ortak pozitivist felsefe üzerine inşa ettiği evrimsel devlet ve toplum modeli, İbn Haldun'da döngüsel bir yapıya bürünür. Bu çerçevede İbn Haldun; toplum ve devlet düzenine ilişkin *zafer, istibdat, refah, barış* ve *israf* olmak üzere beş aşamalı bir tavırlar nazariyesi ortaya koyar. Bu teoriye göre asabiyet sahibi bir millet; öncelikle asabiyesi zayıflayan başka bir millete galip gelir, ardından elde ettiği güç aracılığıyla asabiyesini tasfiye ederek devşirmeler üzerinden taraftar toplar, üçüncü aşamaya gelindiğinde mülkü iyice pekişmiş olan reis tek başına hükmetmeye başlar, dördüncü aşamada basiretli atalarının töresine sıkı sıkıya sarılır, nihayet son aşamada hükümdar etrafında toplanan yozlaşmış kesimler tarafından devletin tüm mirası eğlence için tüketilerek devlet yok edilir (Haldun, 2016a, ss. 399-401). İbn Haldun'un İslam felsefecilerinden ödünç aldığı "kevn" ve "fesat" kavramları üzerine inşa ettiği bu teoriye göre tıpkı şahıslar gibi devletlerin de doğal ömürleri vardır. Nitekim devletin bahsedilen tavırları ve nihai ömrü -istisnaları olmak kaydıyla- sadece üç nesil boyunca devam eder (Haldun, 2016a, ss. 392-394). Yani kuvvetli bir bedevi asabiyetiyle başlayan mülk, daima hadari sefaletiyle yok olmaya mahkum durumdadır.

Olguları çok yönlü değerlendiren İbn Haldun; bedevi toplum yapısının hadarilere kıyasla daha büyük ahlaki meziyetlere sahip olmasına rağmen, nihai noktada hadari yapılanmaya yenileceğini söyler. Çünkü bedevilerin ihtiyaç maddelerinin temininde şehirlerin gücünden yoksun olması, onu hükmetme ve riyaset anlamında zayıflatmaktadır. Bu konuda bir tür taklit nazariyesi ortaya koyan İbn Haldun'a göre genelde mağlup olan toplumlar, mutlaka galip olanların hal ve hareketlerini (giyim, meslek ve şiarları olmak üzere adetlerini) taklit etmeye düşkünlük gösterir. Ancak bir milletin taklit yoluyla diğerinin hakimiyetine girmesi şeklindeki kaçınılmaz gerçeklik, o toplumun hızla yok olmasının en büyük sebeplerinden birisidir (Haldun, 2016a, ss. 361-368). İbn Haldun'un bahsettiği bu bedevi-hadari dikotomisi, Batı'nın ilkel-gelişmiş medeniyet anlayışından oldukça uzaktır. Buna göre bedevi ve hadarilerin birbirlerinden farklı olmak üzere kendilerine has medeniyetleri ve kültürleri vardır. Ayrıca bedeviler teknik zayıflıklarına kıyasla İbn Haldun

tarafından hadarilere kıyasla daha çok övülür (Haldun, 2016a, ss. 323-329). İbn Haldun'un bu anlayışı; Batı'nın XIX. yüzyıl antropolojisinden büyük oranda ayrılarak, yirmi birinci yüzyıl antropoloji ve sosyolojisiyle daha fazla benzerlik göstermektedir.

Görüldüğü gibi İbn Haldun devletleşme sürecinin döngüsel karakterini öne çıkarmıştır. Bu anlamda İbn Haldun'un tavırlar nazariyesi, Comte'un üç hal yasasının durduğu noktayı bir adım ileriye taşıyarak zirvenin ardındaki zevale vurgu yapmaktadır. Bununla beraber İbn Haldun; öncü İslam filozoflarına atıf yaparak varlığın uzun vadede bir üst aşamaya çıkması şeklinde tezahür eden bir evriminden de bahsetmiştir (Haldun, 2016a, ss. 283-284). İşte İbn Haldun'un bu "çevrimsel evrim" (Lacoste, 2012, ss. 187-188) şeklinde formüle edilen ve istisnaları göz önünde bulunduran tarih ve toplum anlayışı; Comte'un istisna kabul etmeyen çizgisel tarih ve toplum yasasına kıyasla daha gerçekçi ve bugünkü sosyolojik anlayışa daha yakın görünmektedir.

2.2.3. Ekonomi

İbn Haldun ve Comte'un birbirine en çok benzeyen düşünceleri ekonomi üzerindeki analizlerinde görülür. Bunlardan Comte; işçi sınıfı üzerinde temellendirdiği ekonomi anlayışını pozitif felsefenin eylemsel boyutuyla ilişkilendirmiştir (Comte, 1875a, ss. 101-163). Comte; endüstri-toplum ilişkilerini sanayi devriminin tüm hızıyla sürdüğü bir çağda, siyasetçi değil, bir bilim insanı sıfatıyla analiz etmektedir (Comte, 1875b, s. 246). Comte; işçi sınıfı, fabrika sahipleri ve hükümet yetkilileri etrafında inşa ettiği ekonomik görüşlerini ifade ederken büyük oranda Saint-Simon'un etkisindedir (Meriç, 2016, ss. 82-84). Özellikle hükümet krizlerinin ardı arkasının gelmediği karmaşık bir dönemde yaşayan Comte; gençliğinde daha belirgin sosyalist eğilimlere sahip iken daha sonraki dönemlerde ekonomik söylemlerini büyük oranda ılımlı hale getirir (Hirst, 2013, ss. 200-203). Bu noktada komünizmin özel mülkiyetin reddine ilişkin anlayışını, sosyal gerçekliğe aykırı olduğu için reddeder. Nitekim ona göre mülkiyet, yasal olarak engellenemez bir kamu güvencesidir. Bu yüzden mülkiyeti reddetmek yerine, onu ahlaki anlamda kontrol etmek daha gerçekçidir (Comte, 1875a, ss. 120-130). Bu söylemlerden uzak bir çağda yaşayan İbn Haldun ise Comte'un kullandığı işçi sınıfı, endüstri, devrim, proleter gibi popüler hiçbir kavramı kullanmadığı halde, aynı ekonomik gerçekleri dönemin sosyal pratikleri üzerinden kendine has üslubuyla ortaya koymuştur. Özellikle burjuva yerine "kurnaz tüccar", karaborsa yerine "ihtikar" kavramlarını kullanarak ele aldığı meslek-karakter analizlerinde adeta sosyal psikolojiyi haber verir (Haldun, 2016a, ss. 715-717).

Comte'un savunduğu "pozitif sermaye yasası", iki temel ilkeye sahiptir. Bunların ilkinde göre insanın tükettiğinden fazla üretmesi, ikincisi ise ürünlerin uzun süre korunabiliyor olması gerekmektedir (Comte, 1875b, s. 131). Comte'un İbn Haldun'dan farklı olarak dikkat çeken ekonomi söylemi, yeni toplum modelinde feodalitenin yerine geçmesi arzulan endüstri sistemini merkeze almasıdır. Burada artık papazlarla işbirliği yapan soyluluk rejiminin yerine bilimle işbirliği yapan işçilerin egemenliği söz konusu olmaktadır (Meriç, 2016, s. 83). Diğer yandan sosyal dokuda ekonominin belirleyiciliğine değinse de İbn Haldun'a göre bir medeniyetin ahlaki, sosyal, siyasal ve demografik faktörlerden yalıtılarak salt ekonomik faktörlerle açıklanması mümkün değildir. Örneğin kişiler; haksız görev dağılımına maruz kaldıkları ve mülkiyet halklarının ihlal edildiği bir devlette, ekonomik faaliyetlere katılım noktasında motive olamazlar (Chapra, 2015, ss. 376-377). İbn Haldun; Comte'un ekonomiye

ilişkin ortaya koyduğu ilk yasayı farklı bir biçimde dile getirmiştir. İnsan kazancını emeğe bağlayan İbn Haldun; ihtiyaca yetecek kadar olan emeği “meaş”, bu ihtiyaçtan fazla olan emeği ise “servet” veya bugünkü anlamda “sermaye” olarak adlandırmıştır (Haldun, 2016a, s. 693). Burada modern ekonominin temeli olarak adlandırılabilir olan bu “artık üretim” bütün toplumsal mekanizmaların işleyişi için kullanılır. İlk dönemlerde sadece temel ihtiyaçların üretilmesine yönelik olan ekonomik faaliyetler, umranın gelişmesiyle çeşitlenir ve yükselir. Bu süreç; umranın gelişmesini, umranın gelişmesi de ihtiyaç fazlası üretimi teşvik eder. “Haci ve kemali” ihtiyaçların giderilmesi üzerine kurulu olan ekonomi-medeniyet ilişkisinin önemine vurgu yapan İbn Haldun işte bu sebeple, hadarilerin fiziki olarak bedevilerden zayıf olmasına rağmen onlara üstün geldiğini ve onları kontrol edebildiğini belirtir (Haldun, 2016a, ss. 600-601). Görüldüğü gibi İbn Haldun’un umran ilminin temel belirleyicisi siyasetle el ele olan ekonomik faaliyetlerdir. Genelde insan topluluğunun, özelde ise devlet teşkilatının ortaya çıkma sürecini bahsedilen ihtiyaçlara bağlayan İbn Haldun, bu ihtiyaçların karşılanması için ortaya konulan emeğin bir değer taşıdığını ifade eder (Haldun, 2016a, ss. 694-695). Bu durum Comte’un ekonomiye ilişkin basitçe ifade ettiği az emek verenin az kazanacağı, çok emek verenin de buna göre daha çok kazanacağı yönündeki düşüncesiyle paralellik göstermektedir (Comte, 1875b, s. 333).

Üretimde emek kavramına çokça yer veren İbn Haldun’a göre bazı doğal olmayan yollarla kazanç elde etmeye çalışmak, emek verilse bile meşru değildir. Örneğin kişisel ihtiyaçları karşılayan hizmetkarların faaliyetlerinden ibaret olan “hizmet” ve herhangi bir üretime dayanmadığı için “define aramak” doğal bir geçinme yolu değildir. Bu yollardan ilki, toplumsal atalete yol açarak emek kavramının kendisini baltaladığı; ikincisi ise helal rızık için gerekenden daha çok emek harcamayı gerektirerek enerjiyi boşa harcadığı için meşru değildir (Haldun, 2016a, ss. 699-703). Benzer bir emek vurgusu yapan Comte; emek sahibi olmayan bugünün neslini, genelde önceki neslin mirasına konmak ve üretimde oldukça yetersiz bir paya sahip olmakla eleştirir (Comte, 1875b, s. 332). Bu durum İbn Haldun’un peygamberin hadisine dayanarak rızık ve kesb ayrımı yapmasını anımsatmaktadır. Hadisten yola çıkan İbn Haldun, rızık fiilen çalışıp kazanılan ve kendisinden fayda temin edilen bir şey olarak; kesb kavramını ise miras gibi fiilen çalışıp kazanılan ancak kendisinden fayda temin edilemeyen şeyler olarak tanımlamaktadır. Ölen kişinin mirası kesbetmesine rağmen kullanamaması durumunda bu malın rızık olarak adlandırılmayacağını söyler (Haldun, 2016a, s. 694). İbn Haldun ve Comte’un miras hakkındaki tutumları içinde yaşadıkları sosyal koşullardan bağımsız değildir. Comte sosyalist bağlamdan hareketle mirasa büyük oranda karşı çıkarken, İbn Haldun İslam hukukuna uygun bir biçimde mirası meşru saymaktadır. Özetle diğer sosyal nosyonlara kıyasla Comte ve İbn Haldun’un en çok ekonomi hakkındaki düşüncelerinde ortak oldukları görülmektedir.

2.2.4. Din ve Tanrı

İbn Haldun ve Comte’un din alanına ilişkin perspektifleri, diğer düşüncelerine kıyasla çok büyük farklılık göstermektedir. Din fenomenini yakın çekimde analiz eden Comte’a göre üç evreden oluşan insanlık tarihi, aynı zamanda dinlerin tarihidir (Comte, 1875b, s. 118). Bu evrelerin hepsi, dinle olan ilişki biçimine göre şekillenmiş olsa da dini niteliği en belirgin olan evre, insanlık tarihinin ilk aşaması olan teolojik evredir. Teolojiden metafiziğe, metafizikten

pozitif bilimciliğe doğru gerçekleşen bu evrimsel süreç, Comte açısından zorunludur. Çünkü insan zihni, genelde olguları ilahi bir güçle açıklamayı tercih etmekte; sadece görünen yasaları açıklamaya çalışan az sayıda kişi ise yasaların “niçin” olduğunu sorgulamaya ihtiyaç duymamaktadır. Bu dini gerekçelere yaslanma durumu, öylesine yaygın ve insan zihnine o kadar içkindir ki pozitivist evrede dahi tamamen yok olmaz (Comte, 2015, s. 168).

Comte’un teolojik evresi; fetişizm, politeizm ve monoteizm olarak kendi içinde üç farklı dini anlayışı barındırın temel insanlık aşamasıdır. Tüm sosyal yaşantının dini bir nitelik arz ettiği bu evrede, “dini alan” ile “dini olmayan alan” arasında bir ayrım bulunmadığından avlanma, evlenme, yetişkin olma ve ölüm gibi geçiş dönemlerindeki eylemler aynı zamanda dinsel amaçlara hizmet eder (Comte, 1877, ss. 37-38). Comte için teolojik aşamanın en gelişmiş formu olan monoteist aşama, aynı zamanda teolojik düşünme şeklinin sonunu getirir. Monoteist evrede insan zihni tek bir tanrısal gücü, mantıksal gerekçelerle açıklamaya çalıştığından pozitif evrenin temellerini atarken aynı zamanda teolojik dönemin yok oluşunu başlatır (Comte, 1875b, ss. 89-92). Comte’a göre teolojik düşünce, bugün için miadını doldurmuş olsa da geçmişte insan zihninin gelişimi için hayati derecede önemli olan “doktrin oluşturma” ve “sosyalleşme” sürecini sağlayan tek düşünme biçimi olarak çok önemlidir (Comte, 2015, s. 170). Burada çok tanrıçılıktan tektanrıçılığa doğru tek yönlü gerçekleşen evrimsel sürecin ürünü olarak tanımlanan din fenomeni; dinin dıșsal ve ilahi yönünü reddeden bir anlayışla insanların bireysel ve toplumsal ihtiyaçları doğrultusunda üretilen sosyal bir gerçeklik olarak kabul edilmektedir.

Din olgusunu bahsedilen temel esaslardan başlayarak ele alan Comte sosyolojisi, nihai aşamada Katolik inancından esinlenerek çeşitli inançları ve pratikleri içeren yeni bir din inşa etmiştir: İnsanlık Dini (Comte, 2009). Özellikle Voltaire’in metafizikle alay etmesinden etkilenen Comte; sosyolojiyi Tanrıbilimine ve söz oyunlarından ibaret gördüğü felsefi kurguya karşı alternatif olarak önerir (Bouthoul, 1992, s. 55). Bilimin egemen olduğu bu dönemin pozitivist karakterli dini, sosyoloji; tanrısı, otuzlu yaşlardaki bir kadın figüründe bedenlenen insanlık; ibadetleri günlük, haftalık, aylık ve yıllık periyotlarla gerçekleştirilen çeşitli tazimler; kutsal mekanı ise Katolik Kilisesi’nin mimarisinden esinlenen “Pozitivist Tapınak”tır (Comte, 1877, ss. 95-142).

Comte’un pozitif dininde, geleneksel anlamda bir ahiret anlayışı yoktur. Ancak Comte; Kant’ın dikotomisinden esinlenerek, varlığı “nesnel” (birey) ve “öznel” (toplum) olarak ikiye ayırarak mutlak bir yok oluşun trajik sonuçlarını bertaraf etmek üzere, ahiret inancına bir alternatif sunmaktadır. “Öznel sentez” olarak adlandırılan bu anlayışa göre Comte, kişinin nesnel varlığını geliştirerek öznel varlığın içinde kaybolması şeklinde sembolik bir ölümsüzlük anlayışı getirmeye çalışmıştır (Comte, 1875b, ss. 297-302). Bu anlayışa göre, hiçbir canlı türü diğerinden üstün veya aşağı değildir. Türler kendi aralarında dar bir varyasyona izin verseler de farklı türler arasında aşılmaz uçurumlar vardır. İşte bu nedenle varlık hakkında bir tür “nesnel sentez”den bahsetmek mümkün değildir. Ancak ideal insan olma yönünde gerçekleşen aşamalı bir yükseliş; “evrensel olarak hüküm süren insani bakış açısı” anlamındaki varlığın öznel sentezini bozamaz, ona aykırı olmaz (Comte, 2009, s. 293). Yani nesnel varlığımız olan bireysel bedenimiz yok olsa dahi insan türünün gelişimi için yaptığımız zihinsel katkılarla insan türünün bünyesinde sembolik olarak yaşamaya devam ederiz (Bouthoul, 1992, s. 79). Böylece tanrısal

zihnin vücut bulduğu insan türü, kendi evrensel zihin ve eylemlerinin kudreti sayesinde zamansızlığı yakalamış olacaktır (Şeriatî, 2011, s. 34).

Comte'un "üretilmiş" din anlayışına mukabil İbn Haldun'un "indirilen" bir din anlayışı bulunmaktadır. Bir İslam müellifi olan İbn Haldun'un tüm eserleri belirgin bir dini renk taşımaktadır. Sosyal yasaları sünnetullah ile açıklaması, argümanlarını ayet ve hadislerle temellendirmesi, ayrıca ayet ve hadislerin toplumsal hakikatler barındırdığı yönünde sayısız düşüncesi bulunmaktadır. Örneğin Mü'minun 13-14. Ayetleri üzerinden insan varlığının bir akış halinde olduğunu ifade eden İbn Haldun, sıklıkla biyolojik analogilere yer verir. İbn Haldun'un umran ilmi bu yönüyle Comte'un organizmacı sosyolojisiyle benzerlik göstermektedir. (Haldun, 2016a, s. 967).

İbn Haldun deniz yolculuğu esnasında meydana gelen kazada ailesini kaybettiğinde hayattan soğumuş ve inzivaya çekilmişse de hareketli yapısı nedeniyle bu inziva kısa sürmüştür (Haldun, 2017, ss. 161-162). Comte'un yaşadığı bunalımları yaşamadığı için İbn Haldun'da yeni bir din ve tanrı arayışı kesinlikle görülmez. Yine Comte gibi farklı bir ölümsüzlük anlayışı getirdiği de görülmez. Hatta bir Maliki kadısı olan İbn Haldun'un klasik ehl-i sünnet inançlarının dışında bir akidesi olmadığı ve eleştirel tutumu baki olmakla beraber bazı noktalarda oldukça geleneksel bir din anlayışını benimsediği dahi söylenebilir (Haldun, 2016a, ss. 276-320). Ancak İbn Haldun'un dindarlığı, rasyonel düşünmesine engel olmamıştır. Aksine akli ve nakli ilimleri birlikte talim etmesi, İbn Haldun'da bir tür bilişsel ve psişik denge oluşturmuştur (Haldun, 2016a, ss. 765-767). Ayrıca Comte'un son dönemlerindeki mistikliğinin aksine İbn Haldun, genel anlamda mistik bir hayat yaşamamıştır. Mısırda tekke şeyhliği yaptığı dönemlerde dahi bunu ruhen intisap etmekten daha çok bir tür memuriyet olarak yapmış görünmektedir. İbn Haldun şer'i meselelerin barındırdığı bir parça müphemliğe rağmen, şeriatı yer alan meseleleri araştırmanın, şer'i delil ve akli burhana dayanmayan mutasavvıfların belirsiz ifadelerine yönelmekten daha iyi olduğunu belirtir (Haldun, 2016b, s. 128). Bu noktada İbn Haldun'un din anlayışının mutasavvıflardan ziyade sınırları daha belirgin olan şeriat ehline yakın olduğu ve mistik hayata ilişkin düşüncelerinin İbn Teymiyye'nin tasavvuf anlayışıyla büyük oranda benzediği söylenebilir (Haldun, 2016b, s. 139). Özetle kriz anlarında yaratıcıya sığınarak burada elde edilmeyen hakların ölüm sonrasında adilce alınacağına yönelik inancı sayesinde İbn Haldun, tanrısal yüceliğe teslim olmanın verdiği rahatlığı yaşamaktayken; Comte ise ölüm sonrası yok olma düşüncesiyle rekabet edecek pozitif bir formül arayışındadır. Bu yüzden İbn Haldun'a kıyasla oldukça gergin olan Comte'un yaşamı, dini tamamen yok saymakla başlayan ancak sosyal yaşantıyı dine dönüştürmekle devam eden bir aşırılık içinde olmuştur.

2.2.5. Eğitim ve Ahlak

Comte astronomiden sosyolojiye tüm fenomen kategorilerinin öğretilmesi sürecinde ortak felsefeye dayalı bir model önermektedir. Önerilen bu modele göre hiyerarşik bir biçimde dizilen her bilim kategorisi, kendine özgü birtakım ilkelere ve yöntemlere sahip olmakla beraber kendisinden önce ortaya çıkan bütün bilim kategorilerini öğrenmek durumundadır (Comte, 1875b, s. 2,22). Çünkü ancak böylesi ortak bir doktrin etrafında yeniden yapılandırılan eğitim biçimi, yapay sınırlarla ayrılan pozitif bilimlere uyum sağlamayı başarabilecektir. Örneğin bilim hiyerarşisinin son basamağını oluşturan sosyolojiye yönelik gerçekleştirilecek bir eğitim sistemi;

matematik ve astronomiyle başlayıp sırasıyla sonraki tüm fenomen kategorilerini öğrenmeye dayanmalıdır (Comte, 2015, s. 138).

Olgucu olan Comte'un aksine İbn Haldun'da böylesi bir tek doktrin anlayışı üzerine şekillenen bir eğitim anlayışı görülmez. Çünkü İbn Haldun'da olgu hakikatin sadece bir yönünü oluşturduğundan, kesin bilgi olguya dayandırılmaz. İbn Haldun alemi akılla kavrama noktasında Comte'la benzerlik göstermesine rağmen, metafizik alanında tartışılan farklı varoluş kategorilerini kabul ederek ondan ayrılır (Haldun, 2016a, ss. 768-774). Farklı evrenler ile melekler ve peygamberler gibi farklı varoluş kategorilerinin varlığını kabul eden İbn Haldun, bu sebeple ilimleri akli ve nakli olarak sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırmada sadece İbn Haldun'un meşru gördüğü ilimler değil, o dönem toplum anlayışında ilim olarak kabul edilenler de yer almaktadır (Bedir, 2015, s. 43). Ayrıca Comte'un bireye yüklediği öğrenilmesi gereken bilimlerin çokluğuna mukabil İbn Haldun'da ilimlere dair yapılan teliflerin azaltılmasına yönelik bir eğilim bulunmaktadır. Çünkü ona göre, telif edilen ilmin maksadının anlaşılmasını önleyecek kadar kısaltılması kadar, aşırı detaylandırılmış olması da problemlidir ve ilmin gelişmesine engeldir (Haldun, 2016a, ss. 976-978).

Comte'un eğitime yüklediği misyon her şeyden önce teolojik ve metafizik düşünme biçimlerine noktayı koymaktır. Bu noktada ona göre dinsel ve metafizik unsurlarla dolu olan mevcut eğitim sistemine karşı atılacak en uygun adım özgürlükçü anlayışları ona baskın çıkarmaktır (Comte, 1875a, s. 97). Bu noktada Comte; sivil halkı hırpalamakta olan devrim bunalımlarını sona erdirecek ve ortaçağ savaşıllığına karşı modern dönemin bilimsel egemenliğini pekiştirecek bir eğitim anlayışını önermektedir (Comte, 2015, s. 73). Ancak İbn Haldun eğitime böyle bir misyon yüklemeyi, aksine onun eğitim anlayışının temelinde Kur'an ve hadis gibi sayısız dini ilim yer almaktadır. Ayrıca Comte'un aksine ona göre bilim ve eğitim; bir medeniyeti var eden "neden" değil, aksine "sonuç"tur. Çünkü medeniyetlerin gelişmesi için ilme değil, asabiyete; ilimlerin gelişmesi içinse temel ihtiyaçların giderildiği şehir hayatına ve ilimlerin talep edildiği yerlere ihtiyaç vardır (Haldun, 2016a, ss. 723-726).

Comte'un modern eğitime ilişkin yaptığı katkılardan biri eğitim ve öğretim kavramlarını birbirinden ayırmaktır. Ona göre teorik ve pratik yönleri olan öğretimin yapılabilmesi için profesyonel öğreticilere ihtiyaç varken daha bireysel ve kendiliğinden bir süreç olan eğitim için buna gerek yoktur (Comte, 1875a, s. 194). Bugün hala geçerli olan bu ayırımı öğreticinin rolünü öne çıkaran bu düşünceler İbn Haldun'da da bulunur. Nitekim ona göre, kişi güzel davranışları kendi başına öğrenerek veya bir öğretici ile doğrudan temas ederek telkin ve taklit yoluyla kendisini yetiştirebilmektedir. Bu yollardan en etkilisi ise bir ustanın gözetiminde gerçekleştirilen eğitim modelidir. (Haldun, 2016a, s. 992). Ancak İbn Haldun'da bireysel ve toplumsal çabanın ürünü olarak tanımlanan eğitim sürecinin daha ileri boyutunu ise insanlar arası ilişkilerden elde edilen deneyimlerin kişiliğe yansıtılması ve meleke haline getirilmesi oluşturmaktadır (Oruç, 2010, s. 139). Yani İbn Haldun'un eğitim modeline göre bireysel veya kurumsal olarak gerçekleştirilen eğitim faaliyetlerinin nihai başarısı; teorik ve pratik unsurların bütünleştirilmesine ve içselleştirilmesine bağlıdır.

Comte'un "sevgi" ve "ortak doktrin" temeline yerleştirdiği eğitim anlayışında şiddete yer yoktur. Ona göre bu iki eğilimin göz ardı edilmesi durumunda insanın bütünsel bir biçimde

anlaşılmasına imkan yoktur. Bu yüzden bilge bir eğitimle çerçevelenmek koşuluyla bu her iki eğilimin bireylerin zihinsel çalışmalarına eşlik etmesi teşvik edilecektir (Comte, 1875b, s. 42). Şiddetten yalıtılmış böylesi bir eğitim anlayışı İbn Haldun'da da mevcuttur. Nitekim ona göre halklar zor ile terbiye edildiklerinde kişilikleri büyük oranda bozular. Ödül ve cezaya dayalı davranışçı eğitim modelini eleştirdiği görülen İbn Haldun, buna karşı peygamberin sahabeyi eğitime biçimi örneğinden hareketle içsel bir motivasyon kaynağına sahip olan dini ahkama dayalı eğitimin karakter bozucu olmayacağını da belirtmektedir (Haldun, 2016a, ss. 332-333). Çünkü zorbalığa sürekli bir biçimde maruz kalmak, kişilerin davranışlarını hükmedenlerin isteği doğrultusunda şekillendirmesine neden olur. Bu noktada İsrailoğullarının Firavunla olan ilişkisi örneğinden hareket eden İbn Haldun, belirli davranış kalıplarını dayatması nedeniyle eğitimin bir milletin karakterini bozabileceğine vurgu yapmaktadır (Haldun, 2016a, ss. 352-353). Yani İbn Haldun'un düşünceleri bütünsel değerlendirildiğinde eğitimin değil, zorlamaya dayanan eğitimin bozucu olarak adlandırıldığı ve eleştirildiği görülmektedir (Şulul, 2015, s. 247).

Eğitimde zihinsel faktörleri bahsedildiği şekilde temellendiren Comte, eğitim sürecini kadın ve annenin toplumun ihtiyaç duyduğu sevgiyle ve ahlaki eğitimle tamamlamayı önermektedir. Kadının bu belirleyici konumuna karşılık erkek ise ancak evlenip hayatının kalan kısmında kadına gönüllü bir biçimde boyun eğerek ahlaki eğitimini tamamlayabilmektedir. Ona göre bir erkeğin bu şekilde kendisini yönlendirecek sevgi ilkesine teslim olması bir onurdur (Comte, 1875a, ss. 194-196). Sevgi ve ahlaki erdemlerde bütün yetkiyi kadına vermesine rağmen Comte, kadınların erkeklerden entelektüel açıdan aşağı olduğunu ve politik idarenin bu nedenle rasyonel erkekte olması gerektiğini açık bir biçimde ifade eder (Aron, 2010, s. 84). Benzer şekilde İbn Haldun Nisa/34 ayetini ve Fahreddin Razi gibi bilginlerin düşüncelerini ileri sürerek, özellikle yönetim konusunda kadının hiçbir yetkiye sahip olmadığını ve erkeklere tabii olduklarını belirtir (Haldun, 2016a, s. 432). Ayrıca İbn Haldun, saf ahlakın temelini Comte'dan ayrı olarak bedevi umranın doğallığında bulmaktadır. Adeta Rousseau'nun doğalcılığını andıran bu düşüncelere göre zor koşullarda yaşayan bedeviler; beden ve ahlak olarak hadarilerden daha iyi ve daha cesur topluluklardır. Ayrıca ona göre şehrin surları altında yapay medeniyetlerde yaşamak, insanın fitratındaki iyi hasletleri yok ettiğinden hadarilerde ahlaki yozlaşmalar kaçınılmazdır (Haldun, 2016a, ss. 326-330). Bu noktada İbn Haldun'un ileri sürdüğü "hasep teorisi"ne bakıldığında, ahlaki yozlaşmanın mülk ve iktidarı elde eden bedeviliğin hadariliğe doğru evrilmesine paralel bir şekilde meydana geldiği daha net görülecektir (Haldun, 2016a, ss. 346-348).

SONUÇ

Sonuç olarak düşüncesini pozitivist temeller üzerine inşa eden Comte ile dini temeller üzerine inşa eden İbn Haldun arasındaki temel ontolojik fark, sosyal gerçekliğe ilişkin meseleleri temellendirme biçimlerinden kaynaklanmaktadır. Yaşadıkları döneme egemen olan ideolojik anlayışların da etkisiyle, Comte'un toplumsal fenomenleri katı nesnelci sınırlarla çevreleyen bir temellendirme biçimini; İbn Haldun'un ise umrana arız olan halleri vicdani ve ahlaki ilkelerle çevreleyen bir temellendirme biçimini benimsediği görülmektedir.

Comte sosyal gerçekliği bir filozof ve pozitif bilimci olarak keşfederken İbn Haldun ise tarihçi kimliğiyle keşfetmiştir. İkisi de öncekilerin mirasını göz ardı etmemekle beraber, sosyal

meseleyi konu edinen bilimsel bir disiplinin kurucusu olduğunu iddia etmiştir. Her iki sima da kurucusu olduklarını iddia ettikleri bilimi detaylandırmadan önce dönemlerine egemen olan anlayış çerçevesinde birer bilim tasnifi yapmış ve böylece yeni bilimi alanda nereye konumlandıracaklarını kesinleştirmeye çalışmıştır. Bunlardan İbn Haldun, bilimlerini dini ve akli ilimler olarak; Comte ise organik ve inorganik olarak sınıflandırmıştır. Bu anlamda Comte'un metafiziği bilim dışında tutmasıyla İbn Haldun'un İslam filozoflarına yönelik yaptığı eleştiriler büyük oranda aynı metodolojik hassasiyetlerden kaynaklanmaktadır.

Her iki sima; sosyal yaşamın nasihatçı-rivayetçi bir biçimde değil "olduğu gibi" analiz edilmesi gerektiğini ifade etmiş ve kendilerine has küçük ayrılıkları olsa da gözlem ve karşılaştırma gibi yöntemlere dayanarak analiz edilmesine vurgu yapmıştır. Bu bağlamda doğrudan gözlemlere dayanan İbn Haldun, daha pratik ve işlevsel bir düşünce üretmişken; dolaylı gözlemlere dayanan Comte ise soyut ve teorik bir düşünce üretmiştir. Ayrıca gözlem ve yorumu aynı anda kullanan İbn Haldun, yerine göre tartışma ve savunma yaparak daha esnek bir anlayış; Comte ise rasyonel ilkelere sıkı sıkıya bağlı mekanik bir anlayış geliştirmiştir. Bu anlamda İbn Haldun'un sosyal gerçekliğe ilişkin daha renkli bir bilim inşa ettiğini söylemek mümkündür. Ayrıca her iki figür; sosyal gerçekliğe ilişkin argümanlarını farklı şekillerde isimlendirdikleri aile, devlet, ekonomi, din, eğitim ve ahlak gibi temalar özelinde temellendirmiştir. Bu spesifik temaları ele alma biçimlerine bütüncül bir biçimde bakıldığında, Comte'un modern Batı'nın bireyselliği ile Katoliklikten esinlenerek inşa ettiği kendine has bir toplumculuğu sentezlediği; İbn Haldun'un ise içinde yaşadığı yüzyılın politik-dini görünümüyle sıkı ilişkisi bulunan bir kolektiviteye dayandığı görülmektedir.

Son olarak büyük bir bilimsel miras üzerine inşa edilen Comte sosyolojisinin çok güçlü sistematik bir yapıya sahip olmakla beraber, büyük oranda Saint Simon'dan esinlenmesi; büyük bir özgünlük sorununa yol açmıştır. Buna karşılık yaşadığı zaman diliminde sosyal gerçekliğe dair ileri sürdüğü düşünceler ve bu düşünceleri çevreleyen metodolojinin kendi dönemine egemen olan düşüncelere pek çok açıdan muhalif ve onların ilerisinde olması, İbn Haldun'un katıksız özgünlüğünü belgelemektedir. Bu özgünlüğüne rağmen İbn Haldun herhangi bir takipçi zümresine sahip olamadığı için sosyoloji tarihinde uzunca bir süre göz ardı edilmiş; buna karşın daha az özgün olan Comte'un sosyolojik mirası takipçileri tarafından ileriye taşınmayı başarmıştır.

ÖNERİLER

Comte'un ortaya koyduğu sosyolojik argümanların kendinden önceki düşünürlerden etkilenip etkilenmediği veya etkilendiyse ne düzeyde etkilendiği hususu, bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Zira böylesi bir durumun müstakilen irdelenmesinin daha yararlı olduğu düşünülmüştür. Bu anlamda sosyoloji tarihine ilişkin yapılacak gelecek çalışmalarda, Comte'un sosyal gerçekliğe dair düşünceleri ileri süren önceki isimlerden haberdar olup olmadığı, onlardan esinlenip esinlenmediği ve eserlerinde bu öncülere atıfta bulunup bulunmadığı gibi hususların ele alınması, sosyoloji disiplininin tarihsel köklerini berraklaştırması açısından alana kuşkusuz katkı sunacaktır.

EXTENDED ABSTRACT

The roots of the branch of science dealing with social reality in the East and the West have been examined on a singular level so far. This singularity has caused the historical roots of science to be misplaced in the field. Focusing on the positioning problem in question, this research asks: "What/where are the historical roots of the science that deals with social reality?" Based on this question, preliminary examinations showed that Ibn Khaldun chronologically introduced a branch of science with methodological boundaries, compared to other figures who deal with social reality. Based on this, in our research, the intellectual legacies of Ibn Khaldun and Auguste Comte, who are seen as the two founding figures of a branch of science that deals with social reality at different times and places, were examined by historical comparison method. In this context, Ibn Khaldun is the founder of the "science of umran" in the 14th century, and Comte is the founder of a branch of science that discovered the laws of social life called "social physics" in the 19th century. This research, which tries to reveal the similarities and differences of both branches of science that center on social reality, comparatively examines the macro social arguments revolving around the main concepts of "structure" and "change" from Eastern and Western perspectives. The main purpose of this research, which compares two different ways of understanding social reality, one of which is Western and the other Eastern, in the case of Comte and Ibn Khaldun, is to understand the two versions of science dealing with social reality in the social context shaped by the century and cultural atmosphere in which they live.

Both sociological figures built the new science they built on themes such as family, state, economy, religion and morality within the framework of a certain methodology. One of these, the family, constitutes the smallest unit of Comte's sociology. Comte's sociology discusses the monogamous modern nuclear family of the modern West on the basis of the "love" nurtured by women; Ibn Khaldun, on the other hand, examines the tribal extended family type created by lineage or various legal regulations on a political basis, without assigning any social role to women. In this sense, it is seen that the socialist understanding is manifested in Ibn Khaldun and the individualist understanding is manifested in Comte.

When we look at Ibn Khaldun and Comte's thoughts on state and power, it is seen that they were greatly affected by the socio-political instability of the period in which they lived. At this point, Comte argues that a stable social order is needed for the progress of the state and society, and that this social order should only be based on a doctrine based on common positive sciences. Comte's "linear-evolutionary" state and social order takes on a "cyclical-evolutionary" character in Ibn Khaldun. However, while Comte, who observed on the peripheries of the political arena, built a "civil" sociology, it is seen that Ibn Khaldun, who was at the actual focus of politics, built a more "political" sociology.

When we look at Ibn Khaldun's and Comte's thoughts on economics, it is seen that they have great similarities. Comte's positive capital theory and Ibn Khaldun's kasb theory are similar in that they emphasize the human ability to produce tools, labor and production processes, private property and the economy-morality relationship. However, while Comte was seen to be close to an "egalitarian" economic model due to his socialist tendencies for a period, Ibn Khaldun has a "justice"-based economic policy that he built in line with religious-moral commands and social needs.

When we look at Ibn Khaldun's and Comte's understanding of religion and God, it is seen that they differ most from their other ideas at this point. At this point, Comte, who realized that certain emotional needs of people continued to exist in the positivist period, put forward a new understanding of religion inspired by Catholic beliefs, especially at the end of his life. While Comte, acting from a secular framework, defined sociology as a religion and women as the god of this religion, Ibn Khaldun, who had a religious background, preferred to conduct sociology within the main borders of Islam, while observing the behavior of the religious. Inspired by the works of Islamic philosophers, Ibn Khaldun never tried to search for a new deity, as in Comte, although he sometimes viewed it from a critical and sometimes traditional perspective.

When we look at Ibn Khaldun and Comte's thoughts on education and ethics, it is seen that Ibn Khaldun adopts a multi-dimensional understanding of science and education that accepts factual and metaphysical reality at the same time, as opposed to Comte's singular positivist understanding of science and education. In parallel, in Comte, an understanding of morality based on the continuation of the spiritual power of the mother who holds the Catholic family together in the positive philosophy period prevails, while in Ibn Khaldun, a spiritual understanding of morality based on religious sciences inspired by philosophical and rational sciences becomes evident. As can be seen, this study, which compares the two pioneering figures through the concepts mentioned, draws attention to the uncertainty that exists in the field regarding the birth process of the discipline of sociology, which occurred in different historical contexts. In addition, this study found that the sociological arguments produced in two different places and centuries reflect the mentality of the age and the figures' own lives. As a result, it is hoped that this study, which compares the sociology adventure in the East and West, which progresses in its own lane, based on the roots of the field, will contribute to the field by enabling a multi-dimensional historical analysis.

Çıkar Çatışması Bildirimi/ Conflict of Interest Statement:

Yazar, bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve yayımlanmasına ilişkin herhangi bir potansiyel çıkar çatışması beyan etmemiştir. / The authors declared no potential conflict of interest regarding the research, authorship, and publication of this article.

Destek/Finansman Bilgileri/ Support Financing Information:

Yazar, bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve yayımlanması için herhangi bir finansal destek almamıştır. / The authors have received no financial support for the research, authorship, and publication of this article.

KAYNAKÇA

- Alatas, S. F. (2014). *Applying Ibn Khaldūn: The Recovery of a Lost Tradition in Sociology*. Routledge.
- Al-Azmeh, A. (1982). *Ibn Khaldun: An Essay in Reinterpretation*. Routledge.
- Aron, R. (2010). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri* (K. Alemdar, Çev.). Kırmızı Yayınları.
- Arslan, A. (2014). *İbni Haldun*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Bedir, M. (2015). İslam Düşünce Geleneğinde Nakli İlim Kavramı ve İbn Haldun. R. Şentürk (Ed.), *İbn Haldun: Güncel Okumalar* (3. Baskı). İz Yayıncılık.
- Bouthoul, G. (1992). *Sosyoloji Tarihi* (C. Süreyya, Çev.). İletişim Yayınları.
- Bruhl, L. (1942). Auguste Comte'un Sosyolojisi (Z. F. Fındıkoğlu, Çev.). *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 8(1-2), 623-673.
- Caird, E. (2003). *Comte'un Din ve Toplum Felsefesi* (E. Ergün, Çev.). Yeryüzü Yayınevi.
- Canatan, K. (2005). *İslam Sosyolojisi*. Beyan Yayınları.
- Canatan, K. (2013) *İbn Haldun Perspektifinden Bilgi Sosyolojisi*. Açılım Kitap.
- Chapra, M. U. (2015). İbn Haldun'un Gelişme Teorisi Günümüz İslam Dünyasının Düşük Performansını İzahta Yardımcı Olur mu? İçinde R. Şentürk (Ed.), & T. Özcan (Çev.), *İbn Haldun: Güncel Okumalar* (ss. 369-416). İz Yayıncılık.
- Comte, A. (1875a). *System of Positive Polity* (H. Bridges, Çev.; C. 1). Longmans.
- Comte, A. (1875b). *System of Positive Polity* (F. Harrison, Çev.; C. 2). Longmans.
- Comte, A. (1876). *System of Positive Polity* (E. Spencer, Çev.; C. 3). Burt Franklin.

- Comte, A. (1877). *System of Positive Polity* (R. Congreve, Çev.; C. 4). Longmans.
- Comte, A. (2000a). *Positive Philosophy of Auguste Comte* (H. Martineau, Çev.; C. 3). Batoche Books.
- Comte, A. (2000b). *Positive Philosophy of Auguste Comte* (H. Martineau, Çev.; C. 1). Batoche Books.
- Comte, A. (2003). *Pozitif Felsefeye Giriş* (S. Sarı, Çev.). Yeryüzü Yayınevi.
- Comte, A. (2009). *The Catechism of Positive Religion: Or Summary Exposition of the Universal Religion in Thirteen Systematic Conversations between a Woman and a Priest of Humanity*. Cambridge University Press.
- Comte, A. (2015). *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma* (E. Ataçay, Çev.). Bilgesu Yayıncılık.
- Coser, L. A. (2011). *Sosyolojik Düşüncenin Ustaları: Tarihsel ve Toplumsal Bağlıklarında Fikirler* (H. Hülür, S. Toker, & İ. Mazman, Çev.). De Ki Yayınları.
- Çetin, E. (2021). *Sosyolojinin Mukaddimesi - Mukaddime'de Sosyoloji*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Çiftçi, A. (2015). *Sosyolojiye Giriş: Bir Özgürlük Tarzına Çağrı*. Ankara Okulu Yayınları.
- el-Mağribi, A. İ. H. (t.y.). *Kitâbi'l-iber ve dîvâni'l-mübtede' velhaber fî eyyâmi'l-arab ve'l-acem ve'l-berber vi men âsarahum min zevi's-sultâni'l-ekber*. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi.
- Freyer, H. (2015). *Sosyoloji Kuramları Tarihi*. (T. Çağatay, Çev.). Doğu Batı Yayınları.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1962). *Auguste Comte ve Ahmet Rıza - Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği Fakülteler Matbaası*.
- Fromherz, A. J. (2010). *Ibn Khaldun, Life and Times*. Edinburgh University Press.
- Gane, Mike. (2006). *Auguste Comte*. Routledge.
- Giambattista, V. (1948). *New Science* (T. G. Bergin & M. H. Fisch, Çev.). Cornell University Press.
- Günay, Ü. (1986). İslâm Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü: İbn Haldun (1332-1406). *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, Article 6.
- Haldun, İ. (2016a). *Mukaddime* (S. Uludağ, Ed.). Dergah Yayınları.
- Haldun, İ. (2016b). *Tasavvufun Mahiyeti* (S. Uludağ, Çev.). Dergah Yayınları.
- Haldun, İ. (2017). *Bilim İle Siyaset Arasında Hatıralar*. Dergah Yayınları.
- Hassan, Ü. (2015). *İbn Haldun: Metodu ve Siyaset Teorisi*. Doğu Batı Yayınları.
- Hirst, J. (2013). *Kısa Avrupa Tarihi* (M. Doğan, Çev.). Say Yayınları.
- Irwin, R. (2018). *Ibn Khaldun: An Intellectual Biography*. Princeton University Press.
- Kızılçelik, S. (2016). *Sosyoloji Tarihi 3*. Anı Yayıncılık.
- Kızılçelik, S. (2017). *Sosyoloji Tarihi 1*. Anı Yayıncılık.
- Koştas, M. (1995). Auguste Comte'un Din Sosyolojisi. *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34(1), 67-73.
- Lacoste, Y. (2012). *İbni Haldun: Tarih Biliminin Doğuşu* (M. Sert, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Mahdi, M. (2016). *Ibn Khaldun's Philosophy of History: A Study in the Philosophic Foundation of the Science of Culture*. Routledge.
- Meriç, C. (2002). *Umrandan Uygarlığa*. İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2016). *Saint-Simon İlk Sosyolog, İlk Sosyalist*. İletişim Yayınları.
- Mill, J. S. (2020) *Auguste Comte and Positivism*. Karbon Kitaplar.
- Mutçalı, S. (t.y.). *Arapça-Türkçe Sözlük*. Dağarcık Yayınevi.
- Okumuş, E. (2017). *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*. İz Yayıncılık.
- Oruç, C. (2010). İbn Haldun'un Mukaddime'sinde Öğrenme. *Necmettin Erbakan İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29(29), 129-142.
- Pickering, M. (1993). *Auguste Comte: An Intellectual Biography* (C. 1). Cambridge University Press.
- Pickering, M. (2009a). *Auguste Comte: An Intellectual Biography* (C. 2). Cambridge University Press.
- Pickering, M. (2009b). *Auguste Comte: An Intellectual Biography* (C. 3). Cambridge University Press.
- Soyer, M. (2010). *Examining the Origins Of Sociology: Continuities and Divergences Between Ibn Khaldun, Giambattista Vico, August Comte, Ludwig Gumplowicz, and Emile Durkheim* [PhD Thesis]. University of North Texas Denton.
- Şeriati, A. (2011). *Ali Şeriati İnsan Bilim ve Tarih Felsefesi Üzerine Makaleler* (A. Kaya, Çev.). Tebeşir Yayınları.
- Şulul, K. (2015). *İbn Haldun'a Göre İslam Medeniyeti* (3. Baskı). İnsan Yayınları.
- Tomar, C. (2015). Mit ve Gerçek Arasında: Arap Dünyasında İbn Haldun Yaklaşımları. R. Şentürk (Ed.), *İbn Haldun: Güncel Okumalar* (ss. 193-223). İz Yayıncılık.
- Toynbee, A. (1919). *A Study of History* (C. 10). Oxford University Press.
- Uludağ, S. (2016). İbn Haldun ve Mukaddime. İçinde *Mukaddime* (ss. 13-154). Dergah Yayınları.
- Wernick, A. (2003). *Auguste Comte and the Religion of Humanity: The Post-theistic Program of French Social Theory*. Cambridge University Press.